

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Jessica Tamm

Sårbarhet och autonomi

– en straffrättslig undersökning av domar om
sexuellt utnyttjande av beroendeställning

JURM02 Examensarbete

Examensarbete på juristprogrammet
30 högskolepoäng

Handledare: Ulrika Andersson

Termin för examen: Period 1 VT2022

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	3
FÖRKORTNINGAR	5
1 INLEDNING	6
1.1 Introduktion	6
1.2 Syfte och frågeställningar	7
1.3 Perspektiv	8
1.4 Avgränsningar	8
1.5 Metod	9
1.5.1 Rättsdogmatisk metod	10
1.5.2 Rättsvetenskaplig textanalys	11
1.6 Teoretisk ramverk	12
1.6.1 Det (straff)rättsliga subjektet	12
1.6.2 Sårbarhetsteori	13
1.6.3 Utgångspunkter	15
1.7 Material	16
1.8 Forskningsläge	17
1.9 Disposition	18
2 GÄLLANDE RÄTT	19
2.1 Introduktion	19
2.2 En historisk tillbakablick	19
2.3 Dagens reglering	21
2.3.1 Beroendeställning	22
2.3.2 Allvarligt missbruka	23
2.3.3 Förmå att delta	24
2.4 Uppsåtsbedömningen	24
2.5 NJA 2015 s. 536	24
3 SÅRBARHET OCH AUTONOMI I RÄTTSTILLÄMPNINGEN	26
3.1 Introduktion	26
3.1.1 Urval av domar	26

3.1.2	Domarnas uppbyggnad	28
3.1.3	Analysens uppbyggnad och tillvägagångssätt	29
3.2	Frivillig kontakt	31
3.3	Åldersskillnad	35
3.4	Examinationsrätt	36
3.5	Ekonomiska mellanhavanden	39
3.6	Känslomässiga (informella och formella) relationer	40
3.7	Relationen styvdotter/styvfar	44
3.8	Tid och plats	46
3.9	Målsägandens psykiska ohälsa	48
3.10	Målsägandens rädsla eller oro	50
3.11	Den tilltalades målmedvetenhet	52
3.12	Den tilltalades invändning om kärleksrelation	53
3.13	Initiativtagande	55
3.14	Tidigare våldtäkt mot barn	60
4	AVSLUTANDE REFLEKTIONER	64
4.1	Introduktion	64
4.2	Vilka omständigheter tillmäter domstolarna betydelse?	64
4.3	Hur positionerar domstolarna parterna i förhållande till sårbarhet och autonomi?	66
4.4	En ansvarstagande stat?	67
4.5	Sammanfattande slutsatser	69
	KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	71
	RÄTTSFALLSFÖRTECKNING	76

Summary

Within Swedish criminal law, the individual is traditionally understood as autonomous, free and rational. However, according to American Professor Martha Albertson Fineman, the individual should be seen as fundamentally vulnerable.

A legal area within the Swedish criminal law where questions about vulnerability and autonomy come to a head is sexual exploitation of a position of dependence. This legal area was earlier regulated as sexual exploitation of a person in a dependent state but is today covered by the regulations of rape and sexual abuse in the first and second section in the sixth chapter of the Swedish Criminal Code. In essence, it means that a person can never be considered to be voluntarily participating in sexual acts if the perpetrator induces the person to participate by seriously abusing the person's position of dependence on the perpetrator.

The purpose of this thesis is to examine vulnerability and autonomy in relation to the Swedish criminal law through a study of court judgements about sexual exploitation of a position of dependence. The plaintiff is in the centre of this study. The study entails a legal dogmatic description of the legal area and a textual analysis of lower court judgements.

In the analysis, Fineman's theory of the vulnerable subject is used as an analysis tool. My findings show that the courts attach varied importance to different circumstances in their judgements of sexual exploitation of a position of dependence. The defendant is consistently positioned as autonomous in the responsibility assessments while the plaintiff, in some cases, is positioned as vulnerable and, in other cases, as autonomous or vulnerable and autonomous.

In the final discussion, I discuss the result of the analysis and state responsibility for vulnerability. I conclude that the courts' positionings of the plaintiff as vulnerable or autonomous determine the significance certain

circumstances are given and the impact of the regulations of sexual exploitation of a position of dependence in practice. Finally, I come to the conclusion that an unconsidered positioning of the plaintiff as autonomous risks to negatively impact the legal protection. Furthermore, it risks contributing to an institutionalization of the vulnerability in the Swedish criminal proceedings.

Sammanfattning

Inom den svenska straffrätten uppfattas traditionellt individen som autonom, fri och rationell. Enligt den amerikanska professorn Martha Albertson Fineman bör däremot individen i grunden betraktas som sårbar.

Ett område inom svensk straffrätt där frågor om sårbarhet och autonomi ställs på sin spets är sexuellt utnyttjande av beroendeställning. Området var tidigare reglerat som sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning men omfattas i dag av bestämmelserna om våldtäkt och sexuellt övergrepp i 6 kap. 1–2 §§ brottsbalken. I korthet handlar det om att en person aldrig kan anses delta frivilligt i sexuella handlingar om gärningsmannen förmår personen att delta genom att allvarligt missbruka att personen står i en beroendeställning till gärningsmannen.

Syftet med uppsatsen är att undersöka sårbarhet och autonomi i förhållande till den svenska straffrätten med hjälp av en studie av domar om sexuellt utnyttjande av beroendeställning. I centrum för undersökningen står rättsskyddsobjektet. Uppsatsen består av dels en rättsdogmatisk undersökning av gällande rätt, dels en rättsvetenskaplig textanalys av underrättspraxis.

I analysen använder jag Fineman's sårbarhetsteori som analysverktyg. Jag finner att domstolar tillmäter en rad olika omständigheter varierande betydelse vid ansvarsbedömningen av sexuellt utnyttjande av beroendeställning. Den tilltalade positioneras genomgående som autonom medan målsäganden i vissa fall positioneras som sårbar, i andra fall som autonom eller både sårbar och autonom.

I en avslutande diskussion diskuterar jag resultatet i analysen och statligt ansvarstagande för sårbarhet. Jag kommer fram till att domstolarnas positioneringar av målsäganden som sårbar eller autonom avgör vilken

betydelse vissa omständigheter tillmäts och vilket genomslag bestämmelserna om sexuellt utnyttjande av beroendeställning får i praktiken. Avslutningsvis kommer jag till slutsatsen att en oreflekterad utgångspunkt i autonomi vad gäller positioneringen av målsäganden riskerar att inverka negativt på det rättsliga skyddet. Det riskerar också att bidra till en institutionalisering av sårbarheten i den svenska straffrättsprocessen.

Förkortningar

Brottsbalken

Brottsbalk (1962:700)

NJA

Nytt juridiskt arkiv

Prop.

Proposition

SOU

Statens offentliga utredningar

1 Inledning

1.1 Introduktion

Inom den svenska straffrätten uppfattas traditionellt individen som autonom, fri och rationell.¹ Ansvarssubjektet ska ställas till svars för gärningar som antas ha utförts autonomt och rationellt gentemot ett vanligtvis lika autonomt och rationellt rättsskyddssubjekt.² Enligt den amerikanska professorn Martha Albertson Fineman bör dock individen i grunden betraktas som *sårbar*.³ Detta skiljer sig med andra ord från den traditionella synen inom den svenska straffrätten, där autonomi anses universell och sårbarheten partikulär.⁴

Frågor om autonomi och sårbarhet aktualiseras inte minst i samband med sexualbrottens utformningar. Överlag har sexualbrottens olika gränsdragningar fått mycket uppmärksamhet inom både den rättsvetenskapliga och den allmänna debatten. Som följd av ändrade samhälleliga värderingar och förnyade kunskapslägen har också utformningen av sexualbrotten ändrats flera gånger. Ett historiskt exempel är våldtäkt inom äktenskapet som innan brottsbalkens tillkomst på 60-talet inte var straffbart.⁵ Sådana handlingar inom äktenskapet ansågs vara en privat fråga som stod utanför statlig inblandning. Ett mer nutida exempel är den så kallade samtyckeslagen som efter omfattande diskussioner trädde i kraft 2018.⁶

Ett sexualbrott som dock inte har varit föremål för särskilt mycket diskussion eller studier är sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning. Brottet var tidigare föreskrivet i 6 kap. 3 § brottsbalken men flyttades i

¹ Se Lernestedt (2010) s. 37 f.

² Se Andersson (2011) s. 423 f.

³ Se till exempel Fineman (2008) och Fineman (2010).

⁴ Jämför Andersson och Wegerstad (2016) s. 13.

⁵ Se prop. 1962:10 B s. 153 ff.

⁶ Se prop. 2017/18:177.

samband med 2018 års sexualbrottsreform till bestämmelserna om våldtäkt och sexuellt övergrepp.⁷ I korthet innebär det att en person aldrig kan anses delta frivilligt i de sexuella handlingarna om gärningsmannen förmår personen att delta genom att allvarligt missbruka att personen står i en beroendeställning till gärningsmannen.⁸

Syftet med de straffrättsliga bestämmelserna om sexuellt utnyttjande av beroendeställning är alltså att skydda en individ inom en relation som inte anses förmögen att kommunicera en fri vilja. Denna subjektsyn står i motsats till den traditionella rättsliga föreställningen om individen som autonom, självständig och fri.⁹ Frågor om sårbarhet och autonomi i relation till den svenska straffrätten ställs härmed på sin spets. Mot denna bakgrund blir det intressant att granska rättstillämpningen av sexuellt utnyttjande av beroendeställning i förhållande till sårbarhet och autonomi. Med hjälp av Fineman's sårbarhetsteori kan nya frågor lyftas och etablerade antaganden om individuellt och statligt ansvar potentiellt utmanas.¹⁰ Min förhoppning är att därigenom kasta ett nytt ljus på ett rättsområde som hittills har fått relativt lite uppmärksamhet.

1.2 Syfte och frågeställningar

Syftet med uppsatsen är att undersöka sårbarhet och autonomi i förhållande till den svenska straffrätten med hjälp av en studie av domar om sexuellt utnyttjande av beroendeställning.¹¹

⁷ Se *ibid.* s. 35 f.

⁸ Se 6 kap. 1 § första stycket tredje punkten och 6 kap. 2 § första stycket brottsbalken.

⁹ Jämför Lernestedt (2010) s. 37 f.

¹⁰ Jämför Fineman (2017) s. 2.

¹¹ Jag använder sexuellt utnyttjande av beroendeställning som ett samlingsbegrepp för brottet sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning som tidigare var föreskrivet i 6 kap. 3 § brottsbalken och för fall av våldtäkt och sexuellt övergrepp enligt nuvarande 6 kap. 1 och 2 §§ brottsbalken som aktualiserar 6 kap. 1 § första stycket tredje punkten brottsbalken om allvarligt missbruk av beroendeställning.

För att uppnå syftet kommer jag att besvara följande frågor:

1. Vad är gällande rätt på området sexuellt utnyttjande av beroendeställning?
2. Vilka omständigheter tillmäter domstolar betydelse vid bedömningen av om en person ska dömas för sexuellt utnyttjande av beroendeställning?
3. Hur positionerar domstolar målsäganden och den tilltalade i förhållande till sårbarhet och autonomi vid bedömningen av om en person ska dömas för sexuellt utnyttjande av beroendeställning?

1.3 Perspektiv

Rättsskyddssubjektet är i centrum för denna undersökning.¹² Det innebär att jag fokuserar på det rättsliga skyddet och domstolarnas positioneringar av målsäganden. Jag undersöker dock även domstolarnas positioneringar av den tilltalade eftersom jag anser att det också är av betydelse för det rättsliga skyddet.

1.4 Avgränsningar

Vid besvarandet av uppsatsens andra och tredje fråga granskar jag rättspraxis där sexuellt utnyttjande av beroendeställning är föremål för prövning. Jag har dels gjort en tidsmässig avgränsning, dels gjort en avgränsning av vilka brottsrekvisit jag granskar prövningarna av.

Vad gäller den tidsmässiga avgränsningen granskar jag enbart rättspraxis som har kommit efter NJA 2015 s. 536. Det beror på att det var i detta fall som Högsta domstolen för första och hitintills enda gången prövade innebörden av sexuellt utnyttjande av beroendeställning. För att uppnå uppsatsens syfte finner jag det därför mindre aktuellt att granska rättspraxis

¹² Med begreppet rättsskyddssubjekt avses den straffrättsliga konstruktionen av brottsoffret, det vill säga det subjekt som ska åtnjuta straffrättsligt skydd genom de olika straffbuden. Jag använder även ordet målsäganden, främst då jag hänvisar till de olika målsäganden i de undersökta domarna. Jämför Andersson (2004) s. 35.

som har kommit innan detta avgörande.¹³ Avgränsningen innebär även att det blir en hanterbar mängd material att granska.

Angående brottsrekvisiten granskar jag inte domstolarnas bedömningar av om det anses bevisat att det har förekommit sexuella handlingar mellan parterna. Avgränsningen beror på att uppsatsen inte syftar till att undersöka frågor om bevisning i denna del närmare.¹⁴ Inte heller ryms det inom syftet att undersöka vilka handlingar som anses sexuella och inte.¹⁵ I stället är det relationen mellan parterna – beroendeställningen – och dess följder som utgör fokus för uppsatsen. Jag tittar därför enbart på rättstillämpningen avseende om det har förelegat en *beroendeställning* mellan parterna som den tilltalade *allvarligt har missbrukat* genom att *förmå* den andra personen att delta i, företa eller tåla de sexuella handlingarna. Det är alltså domstolarnas ansvarsbedömningar i dessa delar som jag granskar. Vid fall av bevisat brott undersöker jag inte om det anses vara grovt eller inte. Bedömningarna av påföljd faller också utanför uppsatsens omfång.

1.5 Metod

För att undersöka gällande rätt på området sexuellt utnyttjande av beroendeställning – det vill säga besvara uppsatsens första fråga – arbetar jag inom ramen för en *rättsdogmatisk metod*.

Med hjälp av en *rättsvetenskaplig textanalys* granskar jag domstolarnas bedömningar av om en person ska dömas för sexuellt utnyttjande av beroendeställning. Jag analyserar dels vilka omständigheter domstolarna tillmäter betydelse, dels hur domstolarna positionerar målsäganden och den

¹³ Av tidigare underrättspraxis framgår att det inte har varit helt klart hur brottsrekvisiten ska tolkas, se Andersson och Wegerstad (2016) s. 5 med hänvisningar.

¹⁴ Om bevisning i mål om sexualbrott, se till exempel NJA 2017 s. 316 I och II, NJA 2010 s. 671 och NJA 2009 s. 447 I och II.

¹⁵ Angående sexualhandlingar och gränsdragande rekvisit, se Wegerstads doktorsavhandling från 2015 där bland annat domstolarnas bedömningar av handlingars sexuella karaktär undersöks i förhållande till brottet sexuellt ofredande, Wegerstad (2015).

tilltalade i förhållande till sårbarhet och autonomi. Därigenom besvarar jag uppsatsens andra och tredje fråga.

Nedan presenterar jag metoderna och på vilket sätt jag använder mig av dem i uppsatsen.

1.5.1 Rättsdogmatisk metod

Vad rättsdogmatisk metod egentligen är och hur denna metod bör bedrivas är en omdiskuterad fråga.¹⁶ Traditionellt brukar det förstås som en metod vars uppgift är att beskriva gällande rätt med hjälp av rättskällevärdet.¹⁷ Beskrivningen kan innebära dels att tolka och fastställa gällande rätt (lex lata), dels att systematisera gällande rätt i form av regler, principer, samband med mera.¹⁸ Många menar att den rättsdogmatiska metoden även omfattar en kritisk analys av gällande rätt och dess förtjänster och problem. Det finns även de som förespråkar att argument om hur rätten borde vara (de lege ferenda) inryms i den rättsdogmatiska metoden.¹⁹

Forskaren Eva-Maria Svensson menar att distinktionen mellan lex lata (fakta och beskrivningar) och de lege ferenda (värderingar) har förlorat sitt värde i dagens vetenskapssamhälle. Enligt Svensson är det inte möjligt att skilja på fakta och värderingar på detta sätt. Svensson menar i stället att *vad rätten är beror på hur den tolkas*. Svensson har därför föreslagit de lege interpretata (rätten som den uttolkas/uttolkats) som ett nytt begrepp. Syftet är att frigöra åtskillnaden mellan de lege lata och de lege ferenda.²⁰

Svensson skriver också att det med hjälp av begreppet de lege interpretata:

¹⁶ Jämför Sandgren (2018) s. 48; Hjertstedt (2019) s. 166 f. med hänvisningar.

¹⁷ Normalt anses lag, förarbeten, prejudikat och doktrin utgöra vedertagna rättskällor och ingå i den svenska rättskällevärdet, se till exempel Sandgren (2018) s. 45 f. och Kleineman (2018) s. 21. Det är dock inte helt klart vilka källor som ingår, se till exempel Peczenik (1995) s. 315 f. och Nousiainen och Niemi-Kiesiläinen (2001) s. 18 ff. Se även Svensson (2014) s. 217 ff. som bland annat diskuterar Peczeniks framställningar.

¹⁸ Se Sandgren (2018) s. 49.

¹⁹ Se Hjertstedt (2019) s. 167 med hänvisningar; Se även Sandgren (2018) s. 49 som diskuterar gränsen mellan rättsdogmatisk och rättspolitisk metod i förhållande till argument de lege ferenda.

²⁰ Svensson (2014) s. 213 f. och s. 225 f.

(...) är möjligt att fånga ett erkännande av att uttalanden om rätten alltid är tolkningar av aktiva subjekt (där vissa tolkningar är mer accepterade än andra) och att detta får konsekvenser på såväl ett kunskapsteoretiskt som praktiskt plan.²¹

Likt Svensson utgår jag från föreställningen om att rätten är en tolkning eller en föreställning. När jag beskriver min metod som rättsdogmatisk innebär det därmed att jag går till väga på följande sätt. Jag undersöker hur det rättsliga området om sexuellt utnyttjande av beroendeställning har beskrivits (och därmed tolkats) i lag, förarbeten, prejudikat och doktrin. I uppsatsens andra kapitel återger jag vad jag har funnit i nämnda källor. Min framställning gör inte anspråk på att utgöra en absolut sanning om att rätten *är* på detta sätt. I stället utgör det min tolkning av det rättsliga området.

1.5.2 Rättsvetenskaplig textanalys

För att analysera rättstillämpningen i de utvalda domarna använder jag mig av en metod som närmast kan beskrivas som en rättsvetenskaplig textanalys. Det är en kvalitativ metod som innebär att jag analyserar texten i förhållande till den rättsliga kontexten. Mer konkret betyder det att jag närläser texten i syfte att analysera argumentationer, bedömningar och eventuellt underliggande föreställningar.²² Denna metod tillämpar jag i uppsatsens tredje kapitel.

För att underbygga den rättsvetenskapliga textanalysen använder jag mig av Fineman's sårbarhetsteori som ett analysverktyg. Jag presenterar sårbarhetsteorin tillsammans med övrigt teoretiskt ramverk under närmast följande avsnitt.

²¹ Ibid. s. 214.

²² Jämför Andersson (2013) s. 222 f.; Den rättsliga kontexten kan jämföras med vad som enligt forskaren Pär Widén utgör en texts tredje dimension, se vidare Widén (2019) s. 196 f.

1.6 Teoretisk ramverk

Jag använder mig av Fineman's sårbarhetsteori som ett teoretiskt angreppssätt och analysverktyg. I syfte att göra teorin begriplig inleder jag nedan med en redogörelse av den traditionella synen på det rättsliga subjektet. Eftersom uppsatsens inriktning är straffrättslig ligger ett visst fokus på det straffrättsliga subjektet. Jag presenterar därefter sårbarhetsteorin och varför jag anser den lämplig att använda i uppsatsen. Därefter sammanfattar jag mina teoretiska utgångspunkter och vilken funktion begreppen sårbarhet och autonomi har i uppsatsen.

1.6.1 Det (straff)rättsliga subjektet

Inom rättsvetenskapen uppfattas traditionellt individen som fri, autonom och rationell. Denna syn på individen har sin grund i en modernistisk idé om att det finns ett avgränsat subjekt. Det avgränsade subjektet anses vara frikopplat från strukturella samband och maktrelationer samt ha en förmåga att fatta självständiga och fria beslut.²³ Det är normalt utifrån dessa premisser som olika rättsregler och teorier formas.²⁴

Den traditionella rättsliga synen på individen som fri, autonom och rationell dominerar även i straffrätten.²⁵ Människors fria och rationella ageranden som utgör kriminaliserat beteende anses straffvärt. Den traditionella rättsliga synen på individen och det liberala straffrättsliga subjektet kan alltså sägas legitimera straffrätten.²⁶

Sedan slutet av 90-talet har den traditionella rättsliga synen på subjektet kommit att mer och mer ifrågasättas.²⁷ En av kritikerna är den amerikanska

²³ Se Andersson (2011) s. 421; Gunnarsson med flera (2018) s. 62 f.; Se även Lacey (1998).

²⁴ Se Andersson (2011) s. 422 med hänvisningar till Jareborg (2001), Jareborg (1988) samt Gunnarsson och Svensson (2009) s. 204.

²⁵ Se Lernestedt (2010) s. 37 f.

²⁶ Se till exempel Andersson (2017) s. 554; Andersson (2004) s. 47 f.; Lernestedt (2010) s. 79 ff.

²⁷ Se till exempel Andersson (2011); Gear (2010); Niemi (2010); Naffine (2002); Lacey (1998); Lacey (2004); Naffine och Owens (1997).

professorn Martha Albertson Fineman. Enligt Fineman bör sårbarhet i stället för autonomi utgöra utgångspunkten för socialt och samhälleligt ansvar.²⁸

1.6.2 Sårbarhetsteori

Fineman menar att det autonoma rättssubjektet är en statisk och orealistisk modell som inte överensstämmer med verkligheten. Enligt Fineman bör individen i grunden i stället betraktas som sårbar. Det skulle enligt Fineman innebära en mer dynamisk, inkluderande och heltäckande modell för det rättsliga subjektet.²⁹

Sårbarheten är universell och inneboende hos alla människor. Sårbarheten är konstant även om den kan yttra sig på olika sätt och vid olika händelser i livet.³⁰ Det handlar om både positiva och negativa förändringar i vårt fysiska och sociala välbefinnande under ett helt livslopp. I takt med att kroppen förändras ökar och minskar olika förmågor och möjligheter under tid.³¹ Vidare finns det ständigt en möjlighet att människan, antingen genom sig själv eller någon anhörig, utsätts för till exempel sjukdom och skada. Sårbarheten kan också höra samman med olika emotionella och ekonomiska faktorer; till exempel en partners bortgång eller en finanskrasch.³²

Med sårbarheten följer att människan är beroende av sociala relationer och arrangemang. Dessa finns bland annat inom familjen, utbildning, arbete och hälsosystem. Fineman skriver att det är genom dessa sociala institutioner och relationer som vi bygger upp förmågor, färdigheter, resurser, en känsla av tillhörighet och emotionell styrka – det vill säga en ”motståndskraftighet”³³. Detta ger oss möjligheten att överleva och att trivas i vår sårbarhet.³⁴

²⁸ Se Fineman (2008) s. 8.

²⁹ Se Fineman (2020) s. 27.

³⁰ Se Fineman (2010) s. 268 f.; Fineman (2020) s. 21 f.; Fineman (2021) s. 186 f.

³¹ Se Fineman (2020) s. 24.

³² Se Fineman (2008) s. 9 f.

³³ Fineman använder ordet ”resilience”, se Fineman (2020) s. 28.

³⁴ Se *ibid.* s. 28 ff.; Se även Fineman (2021) s. 187 f.; Fineman (2019) s. 362 ff.

En människas ”beroendeskap”³⁵ är konstant även om det förändras och varierar under tid. Till exempel börjar vi våra liv fysiskt oförmögna att ta hand om oss själva, vilket innebär att vi oundvikligen är beroende av omsorg från andra. Senare i livet är vi beroende av andra institutionellt skapade sociala och rättsliga relationer. Fineman betonar att dessa typiskt sett inte är jämställda. Några exempel som Fineman tar upp är barn/förälder, arbetstagare/arbetsgivare, patient/doktor och klient/advokat. Fineman framhåller att staten ständigt är aktiv i konstruktionen och bibehållandet av dessa relationer, men att de historiskt sett typiskt har varit hänfödda till den ”privata sfären”. Detta eftersom de genom att tillhöra ”familjen” eller ”marknaden” har ansetts stå utanför ramen för statligt agerande och inblandning.³⁶

Sårbarheten utgår alltså från människokroppen, men finns också inbyggd i samhällets institutioner. Enligt Fineman måste en sårbarhetsanalys därför innehålla både individuella och institutionella komponenter. Det innebär att fokus inte enbart läggs på individer, utan även på institutioner.³⁷ Idealet om ett autonomt subjekt möjliggör enligt Fineman för stater att slippa ta ansvar för befolkningen.³⁸ Med hjälp av sårbarhetsteorin kan det däremot argumenteras för att staten ska vara ”mottaglig”³⁹ och ansvara för mänsklig sårbarhet.⁴⁰

Sårbarhetsteorin tar avstamp i ett amerikanskt sammanhang. De rättsområden som Fineman refererar till avser främst amerikansk familje-, arbets- och socialrätt.⁴¹ Teorin är dock inte begränsad till dessa områden.⁴²

³⁵ Fineman använder ordet ”dependency”, se Fineman (2020) s. 27 ff.

³⁶ Se *ibid.*

³⁷ Fineman beskriver det som att ”as embodied beings, we are inevitably embedded in and dependent upon social institutions and relationships.”, se *ibid.*; Fineman (2008) s. 21.

³⁸ Fineman (2010) s. 259; Fineman (2020) s. 19.

³⁹ Fineman använder ordet ”responsive”, se till exempel Fineman (2008) s. 19.

⁴⁰ Se bland annat *ibid.* s. 13; Fineman (2010); Fineman (2020) s. 33; Fineman (2021) s. 185.

⁴¹ Se Fineman (2004); Fineman (2010); Fineman (2008).

⁴² Jämför Fineman och Gear (2013); Fineman (2017) s. 22 fotnot 1; International Journal of Discrimination and the Law gav i september 2021 ut en samling artiklar där konsekvenser av covid-19 diskuteras utifrån en utgångspunkt i Fineman’s sårbarhetsteori. Olika frågor inom bland annat England, Wales och Uganda behandlas, se International Journal of Discrimination and the Law (2021), volym 21, nummer 3.

Straffrättsprofessorn Ulrika Andersson har använt sårbarhetsteorin för att analysera svensk straffrätt.⁴³ Att utgå från det sårbara subjektet i straffrättsliga sammanhang innebär enligt Andersson att maktrelationer och strukturella faktorer kan beaktas. Detta menar Andersson kan kasta nytt ljus på rättsfall och förbättra individers chanser att göra anspråk på rättsligt skydd.⁴⁴ Jag delar denna uppfattning, varför jag finner teorin lämplig att använda i uppsatsen.

1.6.3 Utgångspunkter

Jag delar de grundantaganden som sårbarhetsteorin utgår från. En fundamental teoretisk utgångspunkt för uppsatsen är följaktligen att jag betraktar individen som i grunden sårbar. Det innebär att jag anser att människan inte är frikopplad från strukturer och makt, vilket kan inverka på möjligheten att fatta fria beslut. Detta kan ställas i motsats till autonomi, vilket innebär en självständighet och en förmåga att fatta rationella och frivilliga beslut.⁴⁵ Autonomi och sårbarhet kan som begrepp således ses som ett motsatspar. Det hindrar emellertid inte det sårbara subjektet från att både vara sårbart och autonomt. Sårbarheten förstår jag som en universell utgångspunkt och autonomi som något partikulärt.⁴⁶

En annan teoretisk utgångspunkt är att jag anser att sårbarheten finns institutionaliserad i samhället. Det innebär att jag anser att samhällets institutioner bär ett visst ansvar för människors sårbarhet.⁴⁷ Svenska domstolar är samhällseliga institutioner med makt över många människors liv. Min uppfattning är därmed att den svenska rättstillämpningen är av betydelse för människors sårbarhet. Jag finner det därför lämpligt att

⁴³ Se Andersson (2017); Andersson (2021); Se även Andersson och Wegerstad (2016) och Andersson och Edgren (2018).

⁴⁴ Se Andersson (2017) s. 555.

⁴⁵ Jämför Lernestedt (2010) s. 37 f.; Andersson (2011) s. 421; Gunnarsson och Svensson (2009) s. 203 ff.

⁴⁶ Jämför Andersson och Wegerstad (2016) s. 13.

⁴⁷ Jämför Fineman (2020) s. 28.

undersöka den svenska rättstillämpningen – det vill säga en *institutionell praktik* – i uppsatsen. Dessutom anser jag att det finns ett intressant samband mellan det undersökta straffrättsliga området i uppsatsen och sårbarhetsteorin. Enligt Fineman innebär sårbarheten just ett beroendeskap av relationer. Uppsatsen i sin tur behandlar tolkningar av relationer i form av beroendeställningar. Det finns alltså ett gemensamt *relationellt* fokus och en idé om beroendeskap.

1.7 Material

Vid beskrivningen av sårbarhetsteorin i föregående avsnitt använder jag mig huvudsakligen av Fineman's egna texter. Hennes första artiklar på området kom 2008 och 2010.⁴⁸ På senare år har hon skrivit flera artiklar där hon både har utvecklat och förtydligat sårbarhetsteorin.⁴⁹ Det innebär inte enligt min mening att de äldre verken har förlorat sitt värde. För att få en heltäckande bild av sårbarhetsteorin i uppsatsen utgör därför både Fineman's nyare och äldre texter viktigt material. I sammanhanget bör det nämnas att Fineman's texter är skrivna på engelska. Eftersom min framställning är på svenska innebär det att jag själv har översatt berörda delar och begrepp från engelska till svenska. Det finns därmed risk för en diskrepans vad gäller språkliga nyanser av vissa begrepp. I de delar jag har identifierat en sådan risk hänvisar jag i en fotnot direkt till Fineman's engelska uttryck.

Andersson har skrivit ett par artiklar där hon relaterar sårbarhetsteorin till den svenska straffrätten.⁵⁰ Dessa artiklar har utgjort inspiration till uppsatsen. Artiklarna utgör också material för att underbygga min argumentation av varför jag finner sårbarhetsteorin lämplig att använda i uppsatsen. Vid genomgången av det teoretiska ramverket har också litteratur

⁴⁸ Se Fineman (2008); Fineman (2010); Grunden för artiklarna kan dock sägas ha lagts i och med den banbrytande boken *The Autonomy Myth*, Fineman (2004).

⁴⁹ Se till exempel Fineman (2017); Fineman (2019); Fineman (2020).

⁵⁰ Se Andersson (2017); Andersson (2021); Se även Andersson och Wegerstad (2016) och Andersson och Edgren (2018).

från straffrättsprofessorn Claes Lernestedt, forskarna Åsa Gunnarsson och Eva-Maria Svensson med flera utgjort viktigt material.⁵¹

I uppsatsens andra kapitel presenterar jag min tolkning av gällande rätt på området sexuellt utnyttjande av beroendeställning. I denna del består materialet av lagtext, förarbeten, prejudikat och doktrin.

Materialet för rättsfallsanalysen i uppsatsens tredje kapitel utgörs av hovrättsdomar där sexuellt utnyttjande av beroendeställning är föremål för prövning. Tillhörande tingsrättsavgöranden har inkluderats.⁵² Domarna i helhet har varit relevant material för att få en förståelse för den rättsliga prövningen och domarnas uppbyggnad. Avsnitten med domstolarnas ansvarsbedömningar av åtalspunkterna om sexuellt utnyttjande av beroendeställning har dock naturligen varit det material som huvudsakligen har granskats för att utreda vilka omständigheter domstolarna tillmäter betydelse. Detsamma gäller för att undersöka hur domstolarna positionerar parterna i relation till sårbarhet och autonomi. Därtill har jag granskat de i domarna återgivna utredningarna i målen för att undersöka vad domstolarna sedan väljer att lyfta fram i sina bedömningar.

1.8 Forskningsläge

Den traditionella rättsliga föreställningen om ett autonomt subjekt var länge inte ifrågasatt. Sedan 90-talet har det dock kommit en del kritisk forskning på området.⁵³ Vad gäller autonomi och sårbarhet i förhållande till svensk straffrätt har Andersson skrivit ett par artiklar.⁵⁴

I den juridiska litteraturen har det skrivits förhållandevis lite om sexuellt utnyttjande av beroendeställning. Brotsrekvisiten berörs kort i

⁵¹ Se till exempel Lernestedt (2010); Gunnarsson med flera (2018).

⁵² Jag beskriver urvalet av domar under avsnitt 3.1.1.

⁵³ Se till exempel Grear (2010); Niemi (2010); Naffine (2002); Lacey (1998); Lacey (2004); Naffine och Owens (1997).

⁵⁴ Se Andersson (2017); Andersson (2021); Se även Andersson och Wegerstad (2016) och Andersson och Edgren (2018).

lagkommentarer från Karnov, Lexino och Norstedts Juridik samt i en lärobok i straffrätt av Nils Jareborg med flera.⁵⁵ I övrigt har jag enbart hittat en artikel på området. Denna artikel är från 2016 och är skriven av Andersson och Linnea Wegerstad. I artikeln diskuterar Andersson och Wegerstad bland annat brottet sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning och NJA 2015 s. 536 i förhållande till sårbarhet.⁵⁶

1.9 Disposition

I detta inledande kapitel presenterar jag uppsatsens ämne, syfte och frågeställningar, perspektiv, avgränsningar, metod, teoretiskt ramverk och material. Slutligen ger jag en översikt över forskningsläget.

I kapitel två presenterar jag min tolkning av gällande rätt på området sexuellt utnyttjande av beroendeställning, innebärande att jag besvarar uppsatsens första fråga.

Kapitel tre består av en textanalys av underrättspraxis. I detta kapitel besvarar jag löpande uppsatsens andra och tredje fråga om vilka omständigheter domstolarna tillmäter betydelse och hur domstolarna positionerar parterna i förhållande till sårbarhet och autonomi. Fineman's sårbarhetsanalys fungerar som ett analysverktyg i denna del.

Uppsatsen avslutas med en diskussion och mina slutsatser i kapitel fyra.

⁵⁵ Se Bexar, Brottsbalk (1962:700) 6 kap. 1 §, Karnov (JUNO) (besökt 2021-04-13); Asp, Brottsbalk (1962:700) 6 kap. 1 §, Lexino (JUNO) (besökt 2021-04-13); Bäcklund med flera, Brottsbalken (1 december, Version 19, JUNO), kommentaren till 6 kap. 1 §; Jareborg med flera (2015) s. 127 f.

⁵⁶ Se Andersson och Wegerstad (2016).

2 Gällande rätt

2.1 Introduktion

I detta kapitel besvarar jag uppsatsens första fråga om hur gällande rätt ser ut på området sexuellt utnyttjande av beroendeställning.⁵⁷ Jag besvarar frågan med hjälp av en rättsdogmatisk metod.⁵⁸

Efter denna introduktion till kapitlet följer en historisk tillbakablick. Därefter presenterar jag dagens reglering och beskriver ramarna för uppsåtsbedömningen kort. Slutligen återger jag NJA 2015 s. 536, som är det enda rättsfall där Högsta domstolen har prövat innebörden av sexuellt utnyttjande av beroendeställning.

2.2 En historisk tillbakablick

Vid brottsbalkens tillkomst på 60-talet var sexuellt utnyttjande av beroendeställning kriminaliserat som frihetskränkande otukt.⁵⁹ På 80-talet ändrades brottsrubriceringen till sexuellt utnyttjande.⁶⁰ Utöver utnyttjande av person i beroendeställning omfattade bestämmelserna bland annat utnyttjanden av den som är sinnessjuk, sinnesslö, befinner sig i vanmakt eller i annat hjälplöst tillstånd.⁶¹ De sistnämnda utnyttjandena fördes senare in i våldtäktsparagrafen genom 2005 års reform.⁶²

⁵⁷ Se avsnitt 1.2 för uppsatsens frågor.

⁵⁸ Se avsnitt 1.5.1 där jag beskriver vad det innebär att jag använder mig av en rättsdogmatisk metod.

⁵⁹ I den dåvarande regleringen fanns det ett krav på grovt missbruk i stället för allvarligt missbruk, se prop. 1962:10 B s. 166.

⁶⁰ Se prop. 1983/84:105 s. 4 och s. 25 f.

⁶¹ Se prop. 1962:10 B s. 161 ff.

⁶² Se prop. 2004/05:45 s. 47 ff.; Flera situationer har däri kommit att omfattas – bland annat *särskilt utsatt situation* – och området är i dag reglerat i 6 kap. 1 § första stycket andra punkten brottsbalken.

2005 års reform ledde således till att brottsrubriceringen ändrades från sexuellt utnyttjande till sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning.⁶³ Brottet var vid denna tidpunkt föreskrivet i 6 kap. 3 § brottsbalken. I första stycket stod det följande:

Den som förmår en person att företa eller tåla en sexuell handling genom att allvarligt missbruka att personen befinner sig i beroendeställning till gärningsmannen döms för *sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning* till fängelse i högst två år.

I andra stycket stadgades om grovt brott.

I samband med 2005 års reform lämnades förslag om att ta bort kravet om att gärningsmannen ska ha *förmått* den andra personen till en sexuell handling. Det lämnades även förslag – utan att avse någon ändring i sak – om att *allvarligt missbruka* skulle ersättas med *missbruka*.⁶⁴ Regeringen bedömde dock att det saknades tillräckliga skäl för att genomföra dessa förslag. Kravet på att gärningsmannen varit aktiv och förmått den andra personen till en sexuell handling fick därför kvarstå. Det skulle även fortsatt vara fråga om ett allvarligt missbruk.⁶⁵

I SOU 2010:71 föreslogs att bestämmelsen om sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning skulle upphävas. Gärningarna skulle i stället omfattas av bestämmelserna om våldtäkt eller sexuellt tvång.⁶⁶ En utvidgning av det straffbara området föreslogs också genom att *allvarligt missbruka* skulle ersättas med *otillbörligt utnyttja* och *förmå* skulle bytas ut mot *genomföra*.⁶⁷ Inte heller några av dessa förslag genomfördes.⁶⁸

⁶³ Se prop. 2004/05:45 s. 9 och s. 142.

⁶⁴ Se SOU 2001:14 s. 192 ff.

⁶⁵ Se prop. 2004/05:45 s. 64.

⁶⁶ Se SOU 2010:71 s. 18.

⁶⁷ Se *ibid.* s. 244 f.

⁶⁸ Se prop. 2012/13:111 s. 24 ff.

Genom ikraftträdandet av 2018 års sexualbrottsreform omfattas området numera av bestämmelserna om våldtäkt och sexuella övergrepp i 6 kap. 1 och 2 §§ brottsbalken.⁶⁹ Syftet med ändringarna av brottsrubriceringarna har inte varit att ändra bedömningen av rekvisiten i fråga. Eftersom tidigare förslag om att utvidga det straffbara området inte heller har genomförts är äldre motivuttalanden och avgöranden fortsatt relevanta.⁷⁰

2.3 Dagens reglering

De nuvarande bestämmelserna om sexuellt utnyttjande av beroendeställning finns i 6 kap. 1 och 2 §§ brottsbalken.

I 6 kap. 1 § brottsbalken kriminaliseras våldtäkt. Enligt första stycket döms den som, med en person som inte deltar frivilligt, genomför samlag eller annan sexuell handling som med hänsyn till kränkningens allvar är jämförlig med samlag för våldtäkt till fängelse i lägst två år och högst sex år. Vid bedömningen av om ett deltagande är frivilligt eller inte ska det särskilt beaktas om frivillighet har kommit till uttryck genom ord eller handling eller på annat sätt. I bestämmelsen räknas ett antal situationer upp när ett deltagande aldrig kan anses frivilligt. En av dessa situationer är när det är fråga om ett allvarligt missbruk av en beroendeställning enligt den tredje punkten.⁷¹ Enligt denna punkt kan en person aldrig anses delta frivilligt om gärningsmannen förmår personen att delta genom att allvarligt missbruka att personen står i beroendeställning till gärningsmannen.

I 6 kap. 1 § andra och tredje stycket brottsbalken stadgas om mindre grovt brott respektive grovt brott.

⁶⁹ Se prop. 2017/18:177 s. 41 f.

⁷⁰ Se ibid. s. 42 och s. 83; Se även till exempel SOU 1953:14 s. 240; Prop. 1962:10 B s. 166; Prop. 2004/05:45 s. 141; Prop. 1991/92:35 s. 23 f.

⁷¹ Första punkten tar sikte på situationer som rör bland annat våld och hot. Andra punkten avser situationer då gärningsmannen otillbörligt utnyttjar att en person saknar förmåga att värja sig på grund av bland annat medvetenlöshet, allvarlig rädsla, berusning, sjukdom, psykisk störning eller med hänsyn till omständigheterna befinner sig i en särskilt utsatt situation. De sistnämnda situationerna var tidigare reglerade i samma bestämmelse som beroendeställning-fallen, se avsnitt 2.2.

Det straffbara området för sexuella övergrepp regleras i 6 kap. 2 § brottsbalken. Enligt bestämmelsen döms den som, med en person som inte deltar frivilligt, genomför en annan sexuell handling än den som avses i 1 § för sexuellt övergrepp till fängelse i högst två år. Av bestämmelsen framgår att ett deltagande aldrig kan anses frivilligt om det till exempel är fråga om ett allvarligt missbruk av en beroendeställning enligt 6 kap. 1 § första stycket tredje punkten. I andra stycket stadgas om grovt brott.

För att det ska röra sig om sexuellt utnyttjande av beroendeställning ska det alltså vara fråga om en sexuell handling enligt 6 kap. 1 eller 2 §§ brottsbalken.⁷² Vidare ska det ha förelegat en *beroendeställning* som gärningspersonen *allvarligt missbrukat*. Det allvarliga missbruket ska ha skett genom att gärningspersonen *förmått* den andra personen att delta i den sexuella handlingen. Jag presenterar den närmare innebörden av rekvisiten *beroendeställning*, *allvarligt missbruka* och *förmå* att delta nedan.

2.3.1 Beroendeställning

För att en beroendeställning ska föreligga räcker det inte att gärningspersonen har en överordnad ställning. I stället krävs det att det finns ett avhängighetsförhållande mellan gärningspersonen och den mot vilken gärningen begås. Förhållandet kan vara av medelbart eller indirekt slag.⁷³

I förarbetena anges att beroendeställningen exempelvis kan ha sin grund i ekonomiska mellanhavanden eller i ett anställnings- eller lydnadsförhållande. Det kan till exempel handla om förhållandet mellan en kriminalvårdsanstalt intagen person och en tjänsteman där.⁷⁴ Ett annat exempel som nämns är en lärares ställning som examinator gentemot en elev.⁷⁵ Gemensamt för dessa fall är att den ene är beroende av beslut som

⁷² Jag berör inte rekvisitet sexuell handling närmare på grund av uppsatsens avgränsningar, se avsnitt 1.4 med hänvisning till Wegerstad (2015).

⁷³ Se SOU 1953:14 s. 240.

⁷⁴ Se prop. 2004/05:45 s. 141.; Prop. 1983/84:105 s. 25 f.; SOU 1953:14 s. 240.

⁷⁵ Se prop. 1983/84:105 s. 25 f.

den andre har möjlighet att fatta. Till exempel kan en arbetsgivare eller arbetsledare hota med avsked och en tjänsteman på en anstalt hota med att dra in olika förmåner.⁷⁶

En beroendeställning kan också vara av annat slag, såsom en narkotikamissbrukares beroende av den som tillhandahåller narkotika.⁷⁷ Beroendeställningen behöver alltså inte vara av formellt slag. Även vid fall av inslag av frivillighet eller valfrihet kan det vara fråga om en beroendeställning.⁷⁸

Vid bedömningen om en beroendeställning föreligger kan eventuell åldersskillnad mellan gärningsmannen och den mot vilken gärningen begås ha betydelse.⁷⁹

2.3.2 Allvarligt missbruka

För att kriminaliseringen inte ska sträcka sig för långt ska det vara fråga om ett allvarligt missbruk. Handlandet ska framstå som ett maktövergrepp mot en svagare person.⁸⁰ Det innebär att den mot vilken gärningen förövas ska stå under ett tryck som är av allvarlig betydelse för henne eller honom. Beroendeställningen ska ha varit avgörande för, eller åtminstone starkt ha påverkat, den svagare personens handlande.⁸¹

Ett exempel på vad som faller utanför det straffbara området är löfte om ekonomisk hjälp även om det lämnas i en för mottagaren kritisk situation.⁸²

⁷⁶ Se NJA 2015 s. 536 11p.

⁷⁷ Se SOU 1953:14 s. 240.

⁷⁸ Se NJA 2015 s. 536 12p.

⁷⁹ Se *ibid.*

⁸⁰ Se *ibid.* 13p.; Jämför prop. 1983/84:105 s. 52.

⁸¹ Se NJA 2015 s. 536 13p.; NJA II 1962 s. 174.

⁸² Se SOU 1953:14 s. 240; NJA II 1962 s. 175.

2.3.3 Förmå att delta

I NJA 1988 s. 279 uttalar Högsta domstolen att uttrycket *förmår* med hänsyn till legalitetsprincipen inte kan ges någon annan innebörd än att däri ligger ett krav på åtminstone något mått av aktivitet i form av fysisk eller psykisk påverkan.⁸³ Att gärningspersonen ska ha förmått den andra personen att delta i de sexuella handlingarna innebär alltså att någon slags påverkan krävs. Det betyder inte att gärningspersonen måste övervinna ett motstånd från den utsatta personens sida. Det finns inte heller ett krav på att gärningspersonen ska ha tagit initiativet till gärningen.⁸⁴

2.4 Uppsåtsbedömningen

För att dömas för ett brott som rör sexuellt utnyttjande av beroendeställning är det tillräckligt om gärningspersonens uppsåt omfattar de objektiva brottsförutsättningarna.⁸⁵ Det betyder att det inte krävs att gärningspersonen själv klassificerar förhållandet som en beroendeställning som gärningspersonen allvarligt har missbrukat. Det är i stället tillräckligt att gärningspersonen har uppsåt i förhållande till förekomsten av de omständigheter och sakförhållanden som domstolen ska bedöma.⁸⁶

2.5 NJA 2015 s. 536

I NJA 2015 s. 536 prövar Högsta domstolen för första gången innebörden av sexuellt utnyttjande av beroendeställning. I fallet var den tilltalade en 38-årig manlig kurator som arbetade på en ungdomsmottagning. Den tilltalade hade haft en sexuell relation med sin patient. Patienten, det vill säga målsäganden, var en 19-årig kvinna som gick sista terminen på gymnasiet.

⁸³ Se NJA 1988 s. 279.

⁸⁴ Se prop. 2017/18:177 s. 83 f.; Se även till exempel Asp (2010) s. 66; Jämför NJA 1988 s. 279.

⁸⁵ Det finns tre former av uppsåt i svensk straffrätt; avsiktsuppsåt, insiktsuppsåt och likgiltighetsuppsåt. För mer om de olika uppsåtsformerna, se till exempel Asp och Ulväng (2013) avsnitt 4.4.

⁸⁶ Se prop. 2017/18:177 s. 83 f.

I tingsrätten frias den tilltalade från åtalet om sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning. Tingsrätten finner att det förvisso förelegat en beroendeställning mellan parterna, men att den tilltalade varken hade förmått målsäganden att ha sex med honom eller missbrukat beroendeställningen.⁸⁷ I hovrätten döms däremot den tilltalade i enlighet med åtalet. I hovrättens bedömning läggs fokus på målsägandens känslomässiga utsatthet. Hovrätten betonar bland annat hur angeläget hon upplevde det var att vidmakthålla samtalskontakten och att den tilltalade vid flera tillfällen varit aktiv för att de sexuella handlingarna skulle bli av.⁸⁸

Högsta domstolen frikänner den tilltalade. Sammantaget finner Högsta domstolen att ”målsäganden inte befann sig i ett sådant avhängighetsförhållande till den tilltalade att de sexuella handlingarna kan beskrivas som ett maktövergrepp mot en svagare person”.⁸⁹ I bedömningen framhåller Högsta domstolen att den tilltalade blev en viktig person i målsägandens liv och att den tilltalade förstod att målsäganden uppfattade honom som ett stöd i en för henne personlig orolig tid. Den tilltalade var klart äldre än målsäganden och hade därmed enligt Högsta domstolen ett övertag. Högsta domstolen betonar dock att det var fråga om en helt frivillig kontakt. Kontakten kunde när som helst avbrytas av målsäganden och det fanns andra ungdomsmottagningar på orten som målsäganden kunde välja att gå till. Vidare framhåller Högsta domstolen att målsäganden hade kontakt med fler anställda (en barnmorska och en psykiatriker) på mottagningen, att den tilltalade inte föreskrev mediciner till målsäganden och att de i åtalet avsedda mötena mellan parterna ägde rum utanför mottagningstid och ibland också på andra platser än mottagningen.⁹⁰

⁸⁷ Se NJA 2015 s. 536, tingsrättens dom s. 537 ff.

⁸⁸ Se *ibid.*, hovrättens dom s. 539 ff.; Jämför Andersson och Wegerstad (2016) s. 6 ff.

⁸⁹ Se NJA 2015 s. 536 16p.

⁹⁰ Se *ibid.* 14p. och 15p.

3 Sårbarhet och autonomi i rättstillämpningen

3.1 Introduktion

I detta kapitel analyserar jag underrättsdomar med hjälp av en rättsvetenskaplig textanalys.⁹¹ Jag besvarar uppsatsens andra och tredje fråga löpande. Det innebär att jag löpande analyserar vilka omständigheter domstolarna tillmäter betydelse i sina bedömningar och hur domstolarna positionerar målsäganden och den tilltalade i förhållande till sårbarhet och autonomi. Analysen är uppdelad efter vad jag har valt att kalla för *teman*. Som analysverktyg använder jag mig av Fineman's sårbarhetsteori.⁹²

Jag inleder nedan med att presentera urvalet av domarna. Därefter beskriver jag kort domarnas uppbyggnad i syfte att ge en övergripande bild av hur den rättsliga prövningen går till. Syftet är också att ge en förståelse för det efterföljande avsnittet, i vilket jag motiverar den valda strukturen för analysen och beskriver hur jag har gått till väga när jag har analyserat domarna. Slutligen följer analysen av domarna.

3.1.1 Urval av domar

Urvalet av domar har gått till på följande sätt. Jag har gjort tre olika sökningar i rättsdatabasen Juno. Mina sökord har varit "sexuellt utnyttjande beroendeställning", "våldtäkt beroendeställning" och "övergrepp beroendeställning". Anledningen till att jag har gjort dessa tre olika sökningar är för att området tidigare var kriminaliserat som sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning men numera omfattas av bestämmelserna om våldtäkt och sexuella övergrepp.

⁹¹ Jag beskriver metoden under avsnitt 1.5.2.

⁹² För en genomgång av det teoretiska ramverket, se avsnitt 1.6.

Jag har avgränsat samtliga sökningar till rättsområdet straffrätt och praxis från Högsta domstolen och hovrätterna. Jag har valt att inte inkludera rättspraxis från tingsrätterna i sökningarna i syfte att få en hanterbar mängd material. Vid analysen av de utvalda hovrättsdomarna har jag dock även granskat de föregående tingsrättsdomarna. Detta i syfte att jämföra bedömningarna och för att få ett tillräckligt stort underlag för analysen.

Vad gäller sökningen ”sexuellt utnyttjande beroendeställning” har jag avgränsat årtalsspannet till domar från 2015 till och med 2022. Att tidigare domar inte ingår i mitt urval beror på att jag är intresserad av att undersöka domar som har kommit efter Högsta domstolens avgörande den 25 juni 2015 i NJA 2015 s. 536.⁹³ Beträffande sökningarna ”våldtäkt beroendeställning” och ”övergrepp beroendeställning” har jag avgränsat dessa till tidsperioden mellan 2018 och 2022. Att dessa sökningar utgår först från 2018 beror på det var 2018 som brottet sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning flyttades till bestämmelserna om våldtäkt och sexuella övergrepp.⁹⁴ Jag gjorde samtliga sökningar i januari 2022, varför sökningarna av förklarliga skäl sträcker sig till denna tidpunkt.

Det finns ingen ny praxis från Högsta domstolen efter avgörandet i NJA 2015 s. 536. Vad gäller hovrättsdomar valde jag ut de domar där följande kriterier var uppfyllda:

1. Hovrättens dom har meddelats efter Högsta domstolens avgörande i NJA 2015 s. 536, det vill säga efter den 25 juni 2015.
2. Det finns ett åtal om sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning, våldtäkt eller sexuellt övergrepp.
3. Hovrättens dom innehåller en prövning av ett eller flera av rekvisiten *beroendeställning*, *allvarligt missbruka*, *förmå* att delta i, företa eller

⁹³ Jämför avsnitt 1.4 där jag beskriver uppsatsens avgränsningar.

⁹⁴ Jämför prop. 2017/18:177 s. 41 f.; Se vidare avsnitt 2.2 för en historisk tillbakablick av brottsrubriceringen med mera.

tåla sexuella handlingar (inklusive de fall då hovrätten utan närmare motivering ansluter sig till tingsrättens bedömning i frågan).

Samtliga kriterier var uppfyllda i 20 hovrättsdomar. Materialet för rättsfallsanalysen utgörs således av dessa 20 hovrättsdomar och tillhörande tingsrättsavgöranden. Av tabellen nedan framgår hur de 20 hovrättsdomarna är fördelade mellan åren 2015 till 2022.

År:	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Antal hovrättsdomar:	4	1	4	3	0	2	6	0

3.1.2 Domarnas uppbyggnad

De granskade domarna är huvudsakligen uppbyggda på samma sätt. Inledningsvis presenteras domsluten. Därefter presenteras yrkanden och den tilltalades inställning, utredningen i målet och de hörda personernas uppgifter. I de fall uppgifterna skiljer sig åt värderar domstolen parternas utsagor. Målsägandens eller den tilltalades uppgifter läggs sedan till grund för bedömningen av åtalet.

Domstolarna inleder därefter – med något enstaka undantag – den rättsliga prövningen av brottsrekvisiten med en bedömning av om sexuella handlingar har förekommit mellan parterna i enlighet med åtalet. På grund av uppsatsens avgränsningar är urvalet av domar begränsat till de fall där domstolen finner det bevisat att sexuella handlingar har ägt rum mellan parterna.⁹⁵

Hur den rättsliga prövningen därefter ser ut skiljer sig åt mellan domarna. I ett par fall görs en sammanslagen bedömning av rekvisiten *beroendeställning*, *allvarligt missbruka* och *förmå*.⁹⁶ Det vanligaste är dock

⁹⁵ Se avsnitt 1.4 för uppsatsens avgränsningar.

⁹⁶ Se till exempel Svea hovrätts dom 2021-03-17 i mål nr B 366-21, tingsrättens dom s. 12; Göta hovrätts dom 2015-12-11 i mål nr B 1061-15 s. 5.

att domstolen inleder med att pröva om det har förelegat en beroendeställning mellan parterna. Om så anses vara fallet görs därefter en – i vissa fall sammanslagen, i andra fall uppdelad – bedömning av rekvisiten *allvarligt missbruka* och *förmå*.⁹⁷ Det finns också fall där domstolen i stället bedömer rekvisiten *beroendeställning* och *allvarligt missbruka* tillsammans och *förmå* för sig.⁹⁸

En uttrycklig uppsåtsbedömning görs bara i något enstaka fall.⁹⁹

3.1.3 Analysens uppbyggnad och tillvägagångssätt

För att analysera de utvalda domarna har jag gått till väga på följande sätt. Jag har läst igenom samtliga domar en gång översiktligt för att få en bild av hur den rättsliga prövningen går till. Därefter har jag närläst samtliga domar ett par gånger. Närläsa betyder i detta sammanhang att jag har läst texterna noggrant i syfte att analysera domstolarnas bedömningar, argumentationer och eventuella underliggande föreställningar. Jag har därigenom identifierat likheter och skillnader i rättsfallen och i domstolarnas bedömningar. Det har rört sig om till exempel återkommande formuleringar, liknande relationer och omständigheter som lyfts i vissa fall men utelämnas i andra. Detta har jag valt att kalla för *teman*. Det är utifrån dessa teman som analysen är strukturerad. Att vissa av dessa teman kan vara omständigheter av betydelse framkommer uttryckligen av förarbetena och av NJA 2015 s. 536.¹⁰⁰

Att jag inte återger analyser av domarna en och en beror på att det skulle bli för långt med risk för onödiga upprepningar. Dessutom anser jag att en uppdelning efter teman leder till en intressantare analys eftersom det – även

⁹⁷ Se till exempel Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2016-12-27 i mål nr B 2541-16 s. 5; Svea hovrätts dom 2017-03-03 i mål nr B 4085-16 s. 13 ff.; Hovrätten för Nedre Norrlands dom 2018-05-03 i mål nr B 259-18 s. 9 f.; Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2017-02-09 i mål nr B 2039-16 s. 4 f.

⁹⁸ Se till exempel Svea hovrätts dom 2015-07-10 i mål nr B 4922-15, tingsrättens dom.

⁹⁹ Se Hovrätten för Västra Sveriges dom 2017-09-13 i mål nr B 2484-17, tingsrättens dom s. 20.

¹⁰⁰ Jämför avsnitt 2.3 och avsnitt 2.5.

om det rör sig om kvalitativa analyser – innebär att likheter och skillnader kan identifieras. Det i sig har potential att leda vidare till en djupare diskussion om vilken människosyn som tycks göra sig rådande i rättstillämpningen.

De domar jag har analyserat innehåller bedömningar av ett eller flera av rekvisiten *beroendeställning*, *allvarligt missbruka* och *förmå*. Domstolarnas bedömningar innehåller emellertid inte alltid uppdelade bedömningar av dessa rekvisit. Som redogjort för under föregående avsnitt om domarnas uppbyggnad görs i flera fall i stället sammanslagna bedömningar av rekvisiten. Av denna anledning har jag valt att inte heller dela upp analysen efter dessa rekvisit. I de fall det uttryckligen framgår vilket eller vilkas rekvisits uppfyllande omständigheterna hänför sig till anger jag det i texten.

Jag gör inte heller en uppdelad analys där jag separat besvarar uppsatsens andra fråga om vilka omständigheter som domstolarna tillmäter betydelse och tredje fråga om hur parterna positioneras i förhållande till sårbarhet och autonomi. Det beror på att jag anser att svaren på dessa frågor går ihop. Det vill säga att om domstolen tillmäter en omständighet betydelse hänger det samman med om domstolen positionerar parterna som sårbara eller autonoma. För att undvika upprepningar och för att skapa ett flyt i texten besvarar jag därför dessa frågor löpande.

I domarna har målsägandens namn bytts ut till ”målsäganden” eller ”sekretess”. För att undvika förvirring hänvisar jag genomgående till målsäganden som ”målsäganden”. Vid utdrag från domarna har jag alltså i vissa fall ersatt ordet ”sekretess” med ”målsäganden”. Den tilltalades namn har jag bytt ut till ”den tilltalade”. Då namnet på en ort förekommer har jag bytt ut det till ”orten”.

3.2 Frivillig kontakt

En omständighet som tas upp i flera domar är huruvida kontakten mellan målsäganden och den tilltalade varit frivillig. Ett av dessa fall rör relationen mellan målsäganden och den tilltalade i egenskap av målsägandens kontaktperson. Målsäganden, som hade diagnosen AST (autism-spektrumtillstånd), spenderade mesta delen av sin tid i hemmet och hade hög frånvaro i skolan. Kontaktpersonskapet var en insats beviljad av socialtjänsten. Syftet med insatsen var att målsäganden skulle komma ut från hemmet och bli mer självständig.¹⁰¹ Tingsrätten, som hänvisar till kontaktens frivilliga karaktär, friar den tilltalade från åtalet om våldtäkt mot person i beroendeställning. Tingsrätten konstaterar i sin bedömning att den tilltalade hade ett övertag i relationen. Övertaget berodde på att den tilltalade var en viktig person i målsägandens liv, uppfattades som ett stort stöd av henne och var äldre och mer erfaren än henne. Enligt tingsrätten innebär emellertid inte detta att det har förelegat en beroendeställning mellan parterna. Tingsrätten fortsätter:

Det var emellertid fråga om en helt frivillig kontakt som när som helst kunde avbrytas av målsäganden. Det har, i vart fall såvitt utredningen visat, inte varit fråga om något som helst tvång kring valet av kontaktperson. Det har också stått målsäganden helt fritt att när som helst bett att få byta kontaktperson.¹⁰²

Här läggs alltså fokus på vilka möjligheter målsäganden hade att agera annorlunda. Jag tycker att detta ger uttryck för en tolkning av målsäganden som går i linje med den traditionella rättsliga synen på individen som fri och autonom. En fri och autonom individ hade kunnat utnyttjat sin valfrihet och avslutat kontakten med den tilltalade eller bett om att få byta kontaktperson.

Även hovrätten konstaterar inledningsvis att relationen mellan parterna inte varit jämbördig. Hovrätten fortsätter:

¹⁰¹ Göta hovrätts dom 2020-11-19 i mål nr B 625-20 s. 3.

¹⁰² Ibid., tingsrättens dom s. 7 f.; Jämför NJA 2015 s. 536.

Själva insatsen har förvisso varit frivillig och det har varit *teoretiskt möjligt* för målsäganden att begära ett byte av kontaktperson. Med hänsyn till den situation hon befunnit sig i, och att hon och den tilltalade snabbt kom varandra väldigt nära, står det emellertid klart att detta *inte varit ett alternativ för henne i praktiken*.¹⁰³

Även hovrätten beaktar alltså relationens frivilliga karaktär. Hovrätten kommer emellertid till en annan slutsats än tingsrätten om hur frivillig kontakten *egentligen* var från målsägandens perspektiv.¹⁰⁴ Jag anser att en syn på subjektet som sårbart i enlighet med Fineman's sårbarhetsteori kommer till uttryck i hovrättens resonemang.¹⁰⁵ En syn på individen som sårbar innebär att individen inte ses som avgränsad från sin omgivning. Hänsyn kan därmed tas till det sammanhang som individen befinner sig i och individens personliga förhållanden. Jag anser att det är just detta som hovrätten gör genom att uttryckligen beakta ”den situation hon [målsäganden] befunnit sig i”. Hänsyn tas härmed till målsägandens *faktiska* situation och målsägandens valfrihet bedöms som följd vara begränsad. Vidare särskiljer hovrätten på vad som var teoretiskt möjligt (att för ett autonomt subjekt handla fritt) och vad som *inte* var praktiskt möjligt för målsäganden (att som sårbar handla fritt).

I ett annat fall leder också argument om frivillighet till att tingsrätten finner att en beroendeställning inte har förelegat, medan hovrätten kommer till omvänd slutsats. Fallet rör förhållandet mellan en klient/patient och hennes behandlande kinesiolog. Tingsrätten anför, efter en hänvisning till Högsta domstolens bedömning i NJA 2015 s. 536, följande:

I nu aktuellt mål har målsäganden *frivilligt sökt sig* till den tilltalade och *kunnat avbryta kontakten närhelst* hon velat, vilket hon också gjort. Även med beaktande av det stora förtroende hon hade för honom och hans

¹⁰³ Göta hovrätts dom 2020-11-19 i mål nr B 625-20 s. 4 f., mina kursiveringar.

¹⁰⁴ Hovrätten friar dock den tilltalade eftersom hovrätten inte anser det bevisat att den tilltalade har förmått målsäganden att delta i de sexuella handlingarna genom att allvarligt missbruka att hon stod i en beroendeställning till honom, se *ibid.* s. 5 f. För en analys av denna del av hovrättens bedömning, se avsnitt 3.13 om initiativtagande.

¹⁰⁵ Jämfört avsnitt 1.6.2 där jag presenterar sårbarhetsteorin.

behandling kan ett sådant avhängighetsförhållande som krävs enligt lagrummet inte anses ha förelegat mellan dem.¹⁰⁶

Även i detta fall tycks tingsrätten positionera målsäganden som autonom genom att betona kontaktens formella karaktär av frivillighet och målsägandens möjligheter till (annorlunda) handlande. Hovrätten däremot dömer den tilltalade för sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning. Av hovrättens motivering framgår att kontaktens frivillighet inte får någon avgörande betydelse.

Även om hon *i och för sig frivilligt* anlitat den tilltalade var hennes behandling hos honom pågående och hon förlitade sig på att den också skulle förbättra hennes dåliga psykiska mående.¹⁰⁷

Hovrätten betonar i sammanhanget att målsäganden var ung, deprimerad och skör. Hovrätten framhåller också bland annat att målsäganden inte hade fått den hjälp hon ville ha inom hälso- och sjukvården och att hon litade på den tilltalade och hade ett stort förtroende för honom.¹⁰⁸ Hovrättens resonemang ger enligt min mening uttryck för en positionering av målsäganden som både autonom (hon hade frivilligt anlitat den tilltalade) och sårbar (hennes möjligheter att avbryta kontakten anses begränsade på grund av hennes situation och mående).

Ett annat fall där kontaktens frivilliga karaktär betonas i bedömningen är ett avgörande där målsäganden tog körskolektioner av den tilltalade som arbetade som körskollärare. Både tingsrätten och hovrätten finner med hänvisning till NJA 2015 s. 536 att det inte har förelegat en beroendeställning.

Målsägandens kontakt med den tilltalade har dock varit helt frivillig såtillvida att den kunnat avbrytas när som helst. Så har det framkommit i

¹⁰⁶ Svea hovrätts dom 2018-05-18 i mål nr B 3653-17, tingsrättens dom s. 25, mina kursiveringar.

¹⁰⁷ Ibid. s. 6, min kursivering.

¹⁰⁸ Ibid.

målet att det på orten finns ytterligare en trafikskola. På den trafikskola där hon var inskriven har hon inte heller varit tvungen att anlita den tilltalade som körskollärare, utan har haft möjlighet att välja någon annan.¹⁰⁹

Resonemanget påminner om tingsrätternas bedömningar i fallen med kontaktpersonen och kinesologen ovan. Detta i väl linje med en positionering av målsäganden som autonom.

Även *avsaknaden* av frivillighet och valfrihet lyfts i ett fall. I fallet var målsäganden familjehemsplacerad hos den tilltalade. Hovrätten anför följande:

Som tidigare konstaterats hade målsäganden under våren 2015 tagit kontakt med socialförvaltningen och bett om byte av familjehemsplacering och fått till svar att det inte fanns något annat sådant alternativ. Med hänsyn till att målsäganden tidigare hade misshandlats på ett behandlingshem och därför inte ville bo på ett sådant hem *var således det enda boendalternativet* som stod till buds från kommunens sida den tilltalades familjehem.¹¹⁰

Här framhävs alltså målsäganden som autonom i bemärkelsen att målsäganden faktiskt hade utnyttjat sin handlingsfrihet. Detta genom att be om byte av familjehemsplacering. Samtidigt framhålls målsägandens sårbarhet då valmöjligheterna erkänns begränsade med hänsyn till målsägandens personliga erfarenheter. En syn på målsäganden som enbart autonom skulle i stället kunnat leda till andra resonemang. Till exempel skulle frågan kunnat lyftas om det fanns fler behandlingshem på orten än där målsäganden hade blivit misshandlad. Det skulle med en utgångspunkt i autonomi också kunnat argumenteras för att målsäganden – trots sina erfarenheter – fortfarande kunde välja att bo på ett behandlingshem i stället för där han var familjehemsplacerad. Detta gör dock inte hovrätten som dömer den tilltalade till sexuellt utnyttjande av person i

¹⁰⁹ Göta hovrätts dom 2018-12-21 i mål nr B 3601-17 s. 14, se även *ibid.*, tingsrättens dom s. 34.

¹¹⁰ Svea hovrätts dom 2017-03-03 i mål nr B 4085-16 s. 14, min kursivering.

beroendeställning.¹¹¹ Tingsrätten däremot bedömer placeringen hos familjehemspersonen som frivillig. Även tingsrätten finner förvisso att en beroendeställning har förelegat. Enligt tingsrätten har det dock inte varit fråga om ett allvarligt utnyttjande:

Eftersom placeringen var frivillig framstår i allt fall den tilltalades agerande inte som något sådant kvalificerat utnyttjande som är att jämföra med ett maktövertagande, på sätt som Högsta domstolen angett ovan [utdrag ur NJA 2015 s. 536].¹¹²

3.3 Åldersskillnad

I flera domar framhålls åldersskillnaden mellan målsäganden och den tilltalade som någonting som talar för att en beroendeställning har förelegat. I dessa fall konstateras till exempel att ”målsäganden var betydligt yngre än den tilltalade”¹¹³ och att ”den tilltalade var betydligt äldre och mer erfaren än henne [målsäganden]”¹¹⁴. I ett fall, som rör relationen elev/lärare, uttalar tingsrätten också att särskilda krav ställs på läraren i relation till en elev bland annat ”med tanke på den skillnad i ålder och livserfarenhet som typiskt sett finns”.¹¹⁵

Även vid bedömningar av om det rör sig om ett allvarligt missbruk av en beroendeställning lyfts målsägandens ålder. I vissa fall relateras inte målsägandens ålder explicit till den tilltalade. I stället konstateras till exempel att målsäganden ”varit mycket ung”¹¹⁶, att hon ”endast var 15 år när förhållandet med den tilltalade inleddes”¹¹⁷ och att hon var ”en *liten* utstött flicka”¹¹⁸.

¹¹¹ Ibid. s. 14 ff.

¹¹² Ibid., tingsrättens dom s. 8.

¹¹³ Svea hovrätts dom 2018-05-18 i mål nr B 3653-17 s. 6; Se även till exempel Svea hovrätts dom 2017-03-03 i mål nr B 4085-16 s. 14.

¹¹⁴ Göta hovrätts dom 2020-11-19 i mål nr B 625-20 s. 4, jämför *ibid.*, tingsrättens dom s. 7.

¹¹⁵ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2017-02-09 i mål nr B 2039-16, tingsrättens dom s. 7.

¹¹⁶ Hovrätten för Nedre Norrlands dom 2017-02-01 i mål nr B 703-16 s. 4, se även *ibid.*, tingsrättens dom s. 10.

¹¹⁷ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2017-02-09 i mål nr B 2039-16 s. 4.

¹¹⁸ Svea hovrätts dom 2015-07-10 i mål nr B 4922-15, min kursivering.

Att beakta målsägandens ålder på ovan vis tycker jag talar för ett erkännande av sårbarhet i bemärkelsen att målsäganden på grund av *tid* inte anses ha erhållit vad Fineman skulle ha beskrivit som ”motståndskraftighet”.¹¹⁹ Det handlar alltså om vissa färdigheter och förmågor som utvecklas med tidens gång. För att utveckla dessa är vi enligt Fineman beroende av relationer med andra. Detta beroendeskap menar jag också indirekt erkänns genom att hänsyn tas till målsägandens unga ålder i domstolarnas bedömningar.

Den tilltalade däremot konstateras ovan vara äldre och mer erfaren. Det kan tolkas som en förväntan på den tilltalade som autonom med en kompetens och förmåga att fatta rationella beslut.

Det finns också fall där det av uppgifterna i målet framgår att den tilltalade är betydligt äldre än målsäganden, men detta inte är en omständighet som lyfts i domstolarnas bedömningar.¹²⁰ Det framstår därför som att ålderskillnaden i dessa fall inte tillmäts någon betydelse.

3.4 Examinationsrätt

Några fall rör relationer mellan elever och lärare. Huruvida den tilltalade hade någon examinationsrätt gentemot målsäganden lyfts i flera av dessa fall. Ett exempel är ett fall där relationen mellan en elev och dennes gymnasielärare är föremål för prövning. Tingsrätten, vars bedömning hovrätten ansluter sig till, framhåller följande:

(...) det endast är den kursansvariga läraren som kan påverka elevens betyg och det går inte heller att överklaga ett betyg. Tingsrätten anser därmed att

¹¹⁹ Jämför till exempel Fineman (2020) s. 28 ff.; Fineman (2021) s. 187 f.; Fineman (2019) s. 362 ff.

¹²⁰ Se till exempel Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2016-12-27 i mål nr B 2541-16; Göta hovrätts dom 2015-12-11 i mål nr B 1061-15; Hovrätten för Nedre Norrlands dom 2018-05-03 i mål nr B 259-18; Hovrätten för Västra Sveriges dom 2021-06-18 i mål nr B 2622-21.

det inte finns något tvivel om att elever är i beroendeställning till den betygsättande läraren.¹²¹

Åtalet rör även en tidsperiod då den tilltalade inte längre var målsägandens lärare utan enbart mentor. Under tiden som mentor hade den tilltalade inte längre någon examinationsrätt. Detta lyfts dock inte som en omständighet som skulle tala emot att det fortsatt förelåg en beroendeställning. I stället betonar tingsrätten mentors betydelse för att ”få den bästa studiegången” och ”för att få förutsättningar att må bra under studietiden”. Det rör sig bland annat om mentorns ansvar att hjälpa eleven om eleven riskerade att inte bli godkänd på kurser och att se till att eleven vände sig till elevhälsan vid behov. Enligt tingsrätten medförde mentorskapet därmed att målsäganden var i beroendeställning till den tilltalade.¹²²

Tingsrättens bedömning av mentorskapet talar enligt min mening för en syn på målsäganden som sårbar. Detta genom att målsägandens beroendeskap av mentorn betonas. En positionering av målsäganden som autonom hade tvärtom utgått från hennes självständighet. Det hade exempelvis kunnat hävdas att målsäganden inte varit beroende av sin mentor för att bli godkänd på kurser. Även målsägandens möjlighet att uppsöka elevhälsan på egen hand hade kunnat betonas.

I ett annat fall anses också relationen mellan målsäganden och hennes lärare och mentor ha utgjort en beroendeställning. Det var i fallet klarlagt att den tilltalade var betygssättande lärare för målsäganden.¹²³ Just den betygsättande funktionen lyfts dock inte explicit i domstolarnas bedömningar. Det framgår därför inte vilken vikt denna funktion av

¹²¹ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2021-06-30 i mål nr B 1214-21, tingsrättens dom s. 15, se även s. 32 för en liknande bedömning beträffande de andra två målsäganden i målet.

¹²² Ibid., tingsrättens dom s. 15 f.; Hovrätten ansluter sig till tingsrättens bedömningar, se ibid. s. 3 f.

¹²³ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2017-02-09 i mål nr B 2039-16, tingsrättens dom s. 5.

lärarrollen tillmäts. Inte heller anges ramarna för mentorskapet i sig närmare och varför det ansågs utgöra en grund för en beroendeställning.¹²⁴

Att relationer mellan elever och lärare, och även elever och mentorer, bedöms som beroendeställningar anser jag generellt går väl i linje med en positionering av målsäganden som sårbar. Att vara sårbar innebär att vara beroende av olika sociala relationer, vilka enligt Fineman exempelvis finns just inom utbildning. Detta beroendeskap har inte nödvändigtvis sin grund i att ett visst betyg ska uppnås. I stället handlar det om att olika förmågor, färdigheter, styrkor med mera ska utvecklas.¹²⁵ Utifrån ett sårbarhetsperspektiv anser jag därför att en avsaknad av examinationsrätt inte behöver tala emot att en beroendeställning förelegat.

I ett par fall lyfts dock avsaknaden av examinationsrätt i domstolarnas bedömningar som något som just talar *emot* att det varit fråga om en beroendeställning. Det bör uppmärksammas att relationerna i dessa fall hänför sig till andra typer av utbildningar än fallen ovan. I ett fall som rör målsäganden och hennes körskollärare finner både tingsrätten och hovrätten att en beroendeställning inte har förelegat. Som motivering anför hovrätten bland annat följande:

Vidare har det framgått att han [den tilltalade] inte haft något avgörande inflytande över hennes [målsägandens] möjligheter till uppkörning eller examination.¹²⁶

Ett annat exempel är fallet där den tilltalade var målsägandens lärare i kinesiologi. Tingsrätten menar, till skillnad från hovrätten, att en beroendeställning *inte* har förelegat med följande motivering:

Den tilltalade har t.ex. inte haft någon examinationsrätt avseende de kunskaper som målsäganden inhämtade av honom (jfr NJA 2015 s. 536).¹²⁷

¹²⁴ Se *ibid.*

¹²⁵ Jämför avsnitt 1.6.2 där jag presenterar Fineman's sårbarhetsteori närmare.

¹²⁶ Göta hovrätts dom 2018-12-21 i mål nr B 3601-17 s. 14.

¹²⁷ Svea hovrätts dom 2018-05-18 i mål nr B 3653-17, tingsrättens dom s. 29.

Hovrätten, som finner att en beroendeställning förelegat, lyfter däremot inte frågan om examinationsrätt. I stället framhåller hovrätten bland annat att målsäganden var beroende av den tilltalade i sin utbildning till kinesiolog.¹²⁸

3.5 Ekonomiska mellanhavanden

En omständighet som tillmäts betydelse i flera fall är i vad mån den tilltalade har haft kontroll eller inflytande över målsägandens ekonomi. Till exempel motiverar domstolarna sina bedömningar av att det förelegat beroendeställningar med att ”den tilltalade har varit delaktig i målsägandens uppfostran och försörjning”¹²⁹ och ”[målsäganden har] alltjämt gått i (sär-)skolan och varit beroende av honom [den tilltalade] ekonomiskt och socialt”¹³⁰.

Ett annat exempel är ett fall där den tilltalade var målsägandens styvfar, arbetsgivare och ridlärare. Hovrätten ansluter sig till tingsrättens bedömning om att det har förelegat en beroendeställning eftersom målsäganden varit beroende av den tilltalade ”*för sitt uppehälle* och för att kunna tävla i dressyr på hög nivå”.¹³¹ Tingsrätten framhåller vidare bland annat att:

det i stor utsträckning var den tilltalade som *bekostade* dressyrträningar och tävlande samt att målsäganden i vart fall under senare år var anställd av honom och fick viss lön för sitt arbete.¹³²

Omvänt tas *avsaknaden* av ekonomisk inblandning upp i domstolars bedömningar av varför det inte förelegat beroendeställningar. Ett exempel är ett fall där målsäganden hade uppgett att hon hade sett den tilltalade som en

¹²⁸ Ibid. s. 8.

¹²⁹ Göta hovrätts dom 2015-12-11 i mål nr B 1061-15 s. 5.

¹³⁰ Svea hovrätts dom 2021-03-17 i mål nr B 366-21, tingsrättens dom s. 12. Hovrätten delar tingsrättens bedömning, se ibid. s. 5.

¹³¹ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2016-12-27 i mål nr B 2541-16 s. 5, min kursivering.

¹³² Ibid., tingsrättens dom s. 61, min kursivering; Jämför Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2015-12-23 i mål B 2792-15 där den tilltalade var målsägandens arbetschef och det ansågs innebära att det förelåg en beroendeställning mellan målsäganden och den tilltalade.

”pappafigur”. I detta fall anför tingsrätten att det inte varit en formell relation och att inte heller förhållandena i övrigt var sådana att det kan anses ha varit fråga om en beroendeställning. Tingsrätten fortsätter:

Särskilt som det såsom ovan framgår i allt väsentligt har varit den tilltalades fru som har haft hand om målsägandens ekonomi(...) ¹³³

I ett annat fall, där det inte heller anses förelegat en beroendeställning, lyfter hovrätten att målsäganden ”haft *pengar på banken* även om hon saknat egen bostad och inkomst”. ¹³⁴ I fallet bodde målsäganden, som var myndig, hos den tilltalade.

Enligt Fineman kan en människas sårbarhet höras samman med ekonomiska aspekter. Att vara ekonomiskt beroende av institutionella och sociala relationer är en del av att vara sårbar. ¹³⁵ Genom att domstolarna beaktar målsägandenas ekonomiska osjälvständighet anser jag att ett hänsynstagande av denna aspekt av sårbarheten också kommer till uttryck. En människas sårbarhet har dock många dimensioner varav den ekonomiska enbart utgör en. Att en person är ekonomiskt självständig innebär därmed inte att personen som följd är självständig och autonom i andra avseenden. Med det sagt skulle utifrån ett sårbarhetsperspektiv *avsaknaden* av ekonomiska mellanhavanden enligt min mening inte nödvändigtvis innebära att en beroendeställning inte har förelegat.

3.6 Känsломässiga (informella och formella) relationer

I några domar berörs frågan om relationen mellan målsäganden och den tilltalade varit känsломässig eller ej. Ett exempel är ett fall som rör relationen mellan målsäganden och hennes fosterfar. När de sexuella

¹³³ Svea hovrätts dom 2021-11-23 i mål B 5232-21, tingsrättens dom s. 23, min kursivering; Hovrätten fastställer tingsrättens dom i denna del, se *ibid.* s. 2 ff.

¹³⁴ Hovrätten för Nedre Norrlands dom 2015-12-23 i mål nr B 1273-15 s. 6, min kursivering.

¹³⁵ Jämför Fineman (2008) s. 10, Fineman (2010) s. 60 och s. 269.

handlingarna ägde rum hade målsäganden sedan en tid tillbaka flyttat från sina fosterföräldrar till ett gruppboende. Hovrätten, som fastställer tingsrättens dom, dömer den tilltalade till sexuellt ofredande i stället för våldtäkt. Angående om en beroendeställning förelegat uttalar tingsrätten följande:

Hennes [målsägandens] ställning till den tilltalade är *helt och hållet känslomässig*, vilket inte är ett förhållande som innefattas i termen beroendeställning.¹³⁶

Av detta uttalande framgår att det anses krävas *något mer* eller *något annat* än enbart en känslomässig anknytning för att det ska vara fråga om en beroendeställning. Jag har funnit uttryck för liknande – dock inte alltid lika explicita – ståndpunkter i fler domar. Ett exempel är ett fall där målsäganden hade fått kontakt med den tilltalade genom snapchat. Även här rörde det sig om en helt och hållet känslomässig relation. I fallet ansågs det klarlagt att målsäganden mådde mycket psykiskt dåligt, att den tilltalade hade god kännedom om hennes mående och att han i deras kontakter utnyttjade detta för sina syften. Hovrätten, som friar den tilltalade, uttalar:

Att målsäganden genom den tilltalades manipulativa beteende kom att få förtroende för honom och ansåg att han vid något tillfälle var den enda som kunde hjälpa henne vid panikångestattacker, medför inte att någon beroendeställning uppstått som kan föranleda bedömningen att hennes deltagande i det orala samlaget med ”Namn” varit ofrivilligt.¹³⁷

Det finns fler exempel där känslomässiga relationer inte har ansetts utgöra beroendeställningar. I dessa fall har målsäganden beskrivit att den tilltalade ”haft papparollen” och varit ”hennes stora förebild”¹³⁸, varit ”en pappafigur”¹³⁹ och att målsäganden hade sett den tilltalade ”som sin

¹³⁶ Göta hovrätts dom 2021-11-19 i mål nr B 2906-21, tingsrättens dom s. 12, min kursivering.

¹³⁷ Hovrätten för Västra Sveriges dom 2021-06-18 i mål nr B 2622-21 s. 19.

¹³⁸ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2016-12-27 i mål nr B 2541-16, tingsrättens dom s. 9.

¹³⁹ Svea hovrätts dom 2021-11-23 i mål nr B 5232-21, tingsrättens dom s. 23; Hovrätten delar tingsrättens bedömning, se *ibid.* s. 2 ff.

bror"¹⁴⁰. Gemensamt för dessa fall är att det har rört sig om *informella* relationer. Med informella relationer menar jag här relationer som inte har uppkommit i samband med att någon av parterna har agerat i sin yrkesroll eller liknande.

Vad gäller *formella* relationer ser bedömningarna olika ut gällande betydelsen av känslomässighet. Med formella relationer avser jag här att den påstådda beroendeställningen har ett samband med att den tilltalade har agerat i sin yrkesroll eller dylikt. Ett exempel är fallet där den tilltalade var målsägandens behandlare och lärare i kinesiologi. I detta fall tycks *avsaknaden* av en känslomässig relation enligt hovrätten tala för en fällande dom.

Det är utrett att målsäganden, som var betydligt yngre än den tilltalade, *inte hade någon känslomässig relation till honom* utan att hon enbart var hans elev och patient/klient. Hon var därför beroende av den tilltalade både i sin utbildning till kinesiolog och i den behandling som hon fick av honom. Hovrätten anser till skillnad från tingsrätten att dessa omständigheter innebär att det fanns ett avhängighetsförhållande mellan den tilltalade och målsäganden och att hon får anses ha befunnit sig i en sådan beroendeställning som avses i 6 kap. 3 § brottsbalken.¹⁴¹

I andra fall tycks tvärtom den känslomässiga anknytningen vara en omständighet som enligt domstolarna talar *för* att det varit fråga om en beroendeställning som allvarligt har missbrukats. Även dessa fall rör formella, eller tidigare formella, relationer. I fallet där den tilltalade var målsägandens kontaktperson betonar till exempel hovrätten att målsäganden och den tilltalade ”kom snabbt varandra nära”.¹⁴² I ett annat fall, där den tilltalade var målsägandens elevassistent och sedermera personliga assistent, framhåller tingsrätten att målsäganden hade uppgett att ”hon bara hade den

¹⁴⁰ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2021-10-12 i mål nr B 815-21, tingsrätten dom s. 32; Hovrätten ansluter sig till tingsrättens bedömning, se *ibid.* s. 3.

¹⁴¹ Svea hovrätts dom 2018-05-18 i mål nr B 3653-17 s. 8, min kursivering; Jämför en liknande bedömning som görs i förhållande till en annan målsägande i målet som inte var elev utan enbart patient till den tilltalade, se *ibid.* s. 6 f.

¹⁴² Göta hovrätts dom 2020-11-19 i mål nr B 625-20 s. 3 ff.

tilltalade att ty sig till under en tidsperiod då hon var mycket skör rent psykiskt.”¹⁴³ Ytterligare ett exempel är ett fall där tingsrätten i sin motivering framhåller att målsäganden ”hade en dålig relation med sina föräldrar och saknade någon annan vuxen att prata med”.¹⁴⁴ I det sistnämnda fallet hade den tilltalade varit målsägandens gymnasielärare och mentor.

Sammanfattningsvis ger domstolarnas bedömningar uttryck för att det krävs något mer än en känslomässig anknytning för att det ska vara fråga om en beroendeställning. En informell känslomässig relation är alltså inte tillräckligt för att det ska vara fråga om en beroendeställning. När det i stället rör formella relationer, eller åtminstone tidigare formella relationer, blir utgången annorlunda. Eftersom det rör sig om relationer av formell karaktär har relationen sin grund i något mer eller något annat än enbart känslor. I ett av dessa fall talar *avsaknaden* av känslor för att det förelegat en beroendeställning. I andra av dessa fall talar däremot *förekomsten* av känslor för att det förelegat en beroendeställning. Domstolarnas bedömningar skiljer sig alltså här åt.

Att beakta känslor som någonting som talar *för* att en beroendeställning förelegat anser jag överensstämmer med en syn på individen som sårbar. Enligt min förståelse är känslor och emotioner en del av en människas sårbarhet. Känslor och emotioner kan därför påverka individens relationer och beroendeskap av andra människor. Att tillmäta känslomässiga aspekter av en relation betydelse menar jag därför bättre motsvarar den mänskliga upplevelsen än omvänt.¹⁴⁵

¹⁴³ Hovrätten för Nedre Norrlands dom 2017-02-01 i mål nr B 703-16, tingsrättens dom s. 9. Hovrätten delar tingsrättens bedömning, se *ibid.* s. 4 f.

¹⁴⁴ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2021-06-30 i mål nr B 1214-21, tingsrättens dom s. 19. Hovrätten ansluter sig till tingsrättens bedömningar i denna del, se *ibid.* s. 3 f.

¹⁴⁵ Angående hänvisning till känslor i svensk straffrätt och teorier om känslor i relation till kriminalisering och gradering av kränkningar, se Andersson och Wegerstad (2016) s. 17 f. med hänvisningar till bland annat Nussbaum (2004) och Ahmed (2004) och Burman (2011); Jämför avsnitt 3.10 där jag analyserar betydelsen av målsägandens rädsla eller oro.

3.7 Relationen styvdotter/styvför

Gemensamt för ett par fall är att den tilltalade är målsägandens styvför. Huruvida domstolarna bedömer att denna relation inneburit en beroendeställning varierar.

I ett fall är den tilltalade inte bara styvför till målsäganden, utan också målsägandens arbetsgivare och ridlärare. Både tingsrätten och hovrätten finner att det har förelegat en beroendeställning eftersom ”målsäganden varit beroende av den tilltalade för sitt uppehälle och för att kunna tävla i dressyr på hög nivå”.¹⁴⁶ Beroendeställningen relateras med andra ord till den tilltalades egenskaper som målsägandens arbetsgivare och ridlärare. I hovrättens domskäl lyfts inte frågan om det faktum att den tilltalade var målsägandens styvför också har inneburit en beroendeställning. Tingsrätten däremot tar tydligt avstånd från en sådan bedömning.

Det förhållandet att den tilltalade är målsägandens styvför och att hon under sin uppväxt har stått under hans fostran kan enligt tingsrättens bedömning inte i sig anses innebära att hon har varit i sådan beroendeställning till honom som avses i 6 kap. 3 § brottsbalken. Om det hade varit avsikten hade det rimligen kommit till uttryck i lagstiftningen, på det sätt som gjorts i 6 kap. 4 § brottsbalken såvitt avser sexualbrott mot personer som fyllt 15 men inte 18 år.¹⁴⁷

Utifrån denna bedömning anser jag att det inte går att dra någon direkt slutsats om hur målsäganden positioneras i termer av autonomi och sårbarhet. Detsamma gäller hovrättens bedömning i ett liknande fall som också rör relationen styvdotter/styvför. I detta fall konstaterar hovrätten att målsäganden ”såsom styvdotter till den tilltalade och boende i samma bostad har intagit en underlägsen ställning i förhållande till den tilltalade”. Enligt hovrätten är detta dock inte tillräckligt för att en beroendeställning

¹⁴⁶ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2016-12-27 i mål nr B 2541-16 s. 5 och ibid., tingsrättens dom s. 61 f.; Jämför avsnitt 3.5 där jag diskuterar detta fall i förhållande till ekonomiska mellanhavanden.

¹⁴⁷ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2016-12-27 i mål nr B 2541-16, tingsrättens dom s. 61.

ska anses ha förelegat.¹⁴⁸ Tingsrätten däremot dömer den tilltalade för sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning. Tingsrätten betonar i sin bedömning att målsäganden har bott kvar i hemmet när de sexuella handlingarna ägde rum, att målsäganden fått utstå ett starkt tryck från den tilltalades sida att kvarbli i hemmet och att den tilltalade ”har *kontrollerat och haft starkt inflytande på målsägandens liv*”.¹⁴⁹

Att målsäganden har bott kvar i hemmet är en omständighet som talar för en beroendeställning lyfts också i ett annat fall där relationen styvdotter/styvförälder behandlas. Tingsrätten friar den tilltalade eftersom det inte anses bevisat att de sexuella handlingarna har ägt rum. Hovrätten däremot dömer den tilltalade i enlighet med åtalet om sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning. Hovrätten framhåller följande i sin bedömning:

Hon [målsäganden] bodde under den aktuella tiden fortfarande kvar hemma och hade ännu inte fullgjort sin gymnasieutbildning. Den tilltalade har varit *delaktig i målsägandens uppfostran och försörjning*. Förhållandena var således sådana att målsäganden befann sig i en stark beroendeställning till den tilltalade (...).¹⁵⁰

Utifrån ett sårbarhetsperspektiv kan följande anföras. En barns relation till sin förälder är ett exempel på en relation som enligt Fineman är *oundvikligt ojämlik*. Att barnet är beroende av sin förälder beror i grunden på att barnet är sårbart. Fineman framhåller samtidigt att relationen barn/förälder är institutionellt skapad.¹⁵¹ Jag tolkar det som att ett barns beroendeskaper av sin förälder är en följd av hur samhället är uppbyggt och organiserat. Normalt bor barn hemma hos sin förälder/sina föräldrar där de enligt samhällets förväntningar ska uppfostras och få omsorg. Ett barn är därmed beroende av sin förälder både ekonomiskt och emotionellt. Detta kan enligt min mening likställas med ett barns beroendeskaper till sin styvförälder. Mot denna bakgrund anser jag att domstolarnas bedömningar av relationen

¹⁴⁸ Se Svea hovrätts dom 2020-05-05 i mål nr B 2672-20 s. 7.

¹⁴⁹ Ibid., tingsrättens dom s. 25, min kursivering.

¹⁵⁰ Göta hovrätts dom 2015-12-11 i mål nr B 1061-15 s. 5, mina kursiveringar.

¹⁵¹ Se vidare om detta och sårbarhetsteorin under avsnitt 1.6.2.

styvbarn/styvförälder som en beroendeställning kan liknas vid erkännanden av målsägandens sårbarhet i egenskap av barn i en oundvikligt ojämlik relation.

3.8 Tid och plats

I ett par fall lyfter domstolarna *när* och *var* de sexuella handlingarna har ägt rum.¹⁵² Ett av dessa fall rör relationen mellan en elev på en trafikskola och hennes körskollärare. I fallet finner både tingsrätten och hovrätten att en beroendeställning inte har förelegat. Hovrätten uttalar följande:

I förevarande fall har den påstådda gärningen *visserligen* skett under det att målsäganden varit inskriven vid en trafikskola och i anslutning till en körlektion. Målsägandens kontakt med den tilltalade har *dock* varit helt frivillig (...). Sammantaget innebär detta att det inte förelegat ett sådant avhängighetsförhållande som medför att hon varit i beroendeställning till honom.¹⁵³

Jag tolkar ordvalet ”visserligen” som att det faktum att målsäganden var inskriven vid trafikskolan och att den påstådda gärningen skedde i anslutning till en körlektion är omständigheter som enligt hovrätten talar *för* att en beroendeställning har förelegat. Det kan liknas vid domstolarnas bedömningar i ett annat fall där relationen elev/lärare och sedermera mentor behandlas. Hovrätten ansluter sig i detta fall till tingsrättens bedömning. Tingsrätten i sin tur framhåller följande vid bedömningen av om den aktuella beroendeställningen allvarligt har missbrukats och kravet på förmå är uppfyllt:

Det är genom hans [den tilltalades] uppgifter klarlagt att de sexuella handlingarna ofta skedde i samband med att han studerade med

¹⁵² Om betydelsen av plats i förhållande till sårbarhet i domstolarnas narrativ i våldtäktsmål, se Andersson och Edgren (2018) och Andersson (2021).

¹⁵³ Göta hovrätts dom 2018-12-21 i mål nr B 3601-17 s. 14, mina kursiveringar.

målsäganden eller i samband med att han på andra sätt hjälpte henne [målsäganden].¹⁵⁴

Att det framhålls att de sexuella handlingarna ofta skedde i anslutning till studier och annan hjälp indikerar enligt min mening att det beaktas att målsäganden befunnit sig på dessa platser på grund av vissa åtaganden eller behov. Med andra ord tycks det beaktas att målsäganden inte självmant valt att spendera sin fritid där.¹⁵⁵

I det sistnämnda fallet, som rör en elevs relation till sin lärare och mentor, fortsätter tingsrätten:

Studierna skedde ofta på platser med lite insyn antingen i skolan eller på vinden i den tilltalades hem.¹⁵⁶

Att den tilltalade ”försökt dölja sin relation med målsäganden och försvåra insynen” framhåller tingsrätten även senare i sin bedömning. Det framförs vara ett av skälen till varför det anses klarlagt att den tilltalade allvarligt utnyttjat målsägandens beroendeställning och därigenom fått henne att delta i olika sexuella handlingar.¹⁵⁷ Platserna spelar alltså roll på sådant vis att de framställs som strategiskt utvalda av den tilltalade. Detta anser jag talar för en positionering av den tilltalade som autonom.

I fallet där målsäganden var patient hos den tilltalade i egenskap av kinesiolog lyfter hovrätten följande vid bedömningen av rekvisiten allvarligt missbruka och förmå:

[den tilltalade har] *utnyttjat* att hon [målsäganden] befunnit sig i en *behandlingssituation* där hon var helt beroende av hans agerande.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2021-06-30 i mål nr B 1214-21, tingsrättens dom s. 19.

¹⁵⁵ Jämför avsnitt 3.2 där jag analyserar betydelsen av en kontakts frivilliga karaktär.

¹⁵⁶ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2021-06-30 i mål nr B 1214-21, tingsrättens dom s. 19.

¹⁵⁷ Ibid., tingsrättens dom, s. 20.

¹⁵⁸ Svea hovrätts dom 2018-05-18 i mål nr B 3653-17 s. 7, mina kursiveringar.

Här beaktas alltså att det var under en behandling på den tilltalades mottagning som de sexuella handlingarna ägde rum. Genom beskrivningen av målsäganden som ”helt beroende av hans agerande” framgår att målsägandens handlingsfrihet anses ha varit avskuren på denna plats vid denna tidpunkt. Det talar för en positionering av målsäganden som sårbar, hänförlig till *platsen* (behandlingssituationen) där de sexuella handlingarna ägde rum. Den tilltalade däremot tycks positioneras utifrån en autonom utgångspunkt. Beskrivningen av att han har *utnyttjat* situationen anser jag indikera på att han bedöms aktivt ha agerat utifrån sin handlingsfrihet, vilket går i linje med hur man normalt uppfattar det autonoma subjektet.¹⁵⁹

3.9 Målsägandens psykiska ohälsa

Ett återkommande tema i domstolarnas bedömningar är målsägandens psykiska ohälsa. Det tycks framförallt få betydelse vid frågan om en beroendeställning förelegat, men även i fråga om bedömningar av rekvisiten allvarligt missbruka och förmå.

Ett exempel är fallet där den tilltalade varit målsägandens lärare och mentor under målsägandens två första gymnasieår. Enligt hovrätten, som delar tingsrätten bedömning, innebär detta att det förelåg en beroendeställning mellan parterna. Domstolarna finner även att beroendeställningen fortsatte under målsägandens tredje år, då den tilltalade inte längre var hennes lärare eller mentor, ”på grund av den tilltalades omfattande engagemang i hela målsägandens tillvaro”. I bedömningen lyfts bland annat att målsäganden ”saknade ett tryggt hem” och ”hade en ångestproblematik”. Enligt domstolarna hade den tilltalade dragit nytta av att ”målsäganden var en skör elev” och utnyttjat beroendeställningen på ett straffbart sätt.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Jämför avsnitt 3.11 där jag analyserar domstolarnas beskrivningar av den tilltalade som målmedveten.

¹⁶⁰ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2021-06-30 i mål nr B 1214-21 s. 3 f. och *ibid.*, tingsrättens dom s. 7 och s. 16 ff.

I ett annat fall, som också rör relationen elev/lärare, framhålls vid bedömningen av om den tilltalade allvarligt missbrukat en beroendeställning att målsäganden led av psykisk ohälsa och social fobi samt att hon ”hade svårt att i övrigt fungera socialt”. Även detta fall ledde till en fällande dom i både tingsrätten och hovrätten.¹⁶¹

Vid bedömningen av om det förelegat en beroendeställning mellan en kinesolog och dennes patienter lyfter hovrätten att den ena målsäganden vid tillfället ”var deprimerad och skör” och att den andra målsäganden berättat att hon ”mådde psykiskt dåligt” innan hon började gå hos den tilltalade. Enligt hovrätten förelåg det beroendeställningar som den tilltalade på ett straffbart sätt hade utnyttjat.¹⁶² Detta till skillnad från tingsrätten, som inte heller lyfter respektive målsägandes psykiska ohälsa i sin bedömning.¹⁶³

Det finns fler exempel där målsägandens psykiska ohälsa understryks i domstolarnas motiveringar till varför det bedöms förelegat en beroendeställning. Det rör sig till exempel om fall där målsäganden varit familjehemsplacerad hos den tilltalade, den tilltalade varit målsägandens kontaktperson, den tilltalade varit målsägandens tränare i taekwando och den tilltalade varit målsägandens elevassistent och sedermera personliga assistent. I dessa fall framhåller domstolarna bland annat att målsäganden hade haft en ”besvärlig uppväxt och även haft psykiska problem”¹⁶⁴, bara hade den tilltalade att ty sig till under en tidsperiod då ”hon var mycket skör rent psykiskt”¹⁶⁵, hade diagnosen AST (autism-spektrumtillstånd) och ”även haft ångest samt varit nedstämd i perioder”¹⁶⁶. Det finns också fall där

¹⁶¹ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2017-02-09 i mål nr B 2039-16 s. 4 f., se även *ibid.*, tingsrättens dom s. 7 f.

¹⁶² Svea hovrätts dom 2018-05-18 i mål nr B 3653-17 s. 6 ff.

¹⁶³ *Ibid.*, tingsrättens dom s. 25 ff.

¹⁶⁴ Svea hovrätts dom 2017-03-03 i mål nr B 4085-16 s. 5.

¹⁶⁵ Hovrätten för Nedre Norrlands dom 2017-02-01 i mål nr B 703-16, tingsrättens dom s. 9.

¹⁶⁶ Göta hovrätts dom 2020-11-19 i mål nr B 625-20 s. 4; Jämför tingsrätten som inte anser att en beroendeställning har förelegat och inte heller lyfter målsägandens psykiska ohälsa explicit i sina domskäl, se *ibid.*, tingsrättens dom s. 5 ff.

domstolen inte anser att det förelegat en beroendeställning, men ändock lyfter att målsäganden mådde ”psykiskt mycket dåligt”.¹⁶⁷

Att domstolarna beaktar målsägandens psykiska ohälsa och skörhet tycker jag innebär en positionering av målsäganden som sårbar. Sjukdom är ett exempel som Fineman nämner på när sårbarheten kan yttra sig.¹⁶⁸ Att må psykiskt dåligt kan vara en form av sjukdom – eller åtminstone liknas vid. En persons sårbarhet kan alltså anses yttras vid fall av psykisk ohälsa.

Motsvarande reflektioner eller information om den tilltalades psykiska mående saknas i ansvarsbedömningarna.

3.10 Målsägandens rädsla eller oro

I ett par fall uppger målsäganden att hon eller han har deltagit i de sexuella handlingarna på grund av rädsla eller oro för vad som annars skulle hända. I vissa fall beaktar domstolarna detta som en omständighet som leder till att den tilltalade bedöms ha *förmått* målsäganden att delta. Ett exempel är ett fall som rör relationen elev/lärare. I detta fall framhåller tingsrätten, vars bedömning hovrätten ansluter sig till, att målsäganden hade svårt att värja sig från den tilltalade eftersom han då ofta skuldbelade henne, blev sur och arg. Enligt tingsrätten hade den tilltalade:

*agerat så att målsäganden kände oro för vilka konsekvenser det skulle få om hon avbröt kontakterna med honom (...).*¹⁶⁹

Både tingsrätten och hovrätten dömer den tilltalade för sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning. I fallet framgår det inte att den tilltalade skulle ha verbaliserat ett hot om vad som skulle hända om målsäganden inte deltog i de sexuella handlingarna. Det förfaller alltså vara tillräckligt med en

¹⁶⁷ I fallet hade målsäganden fått kontakt med den tilltalade via snapchat, se Hovrätten för Västra Sveriges dom 2021-06-18 i mål nr B 2622-21.

¹⁶⁸ Se vidare om Fineman's sårbarhetsteori under avsnitt 1.6.2.

¹⁶⁹ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2021-06-30 i mål nr B 1214-21, tingsrättens dom s. 20, mina kursiveringar.

outtalad påverkan som bestått av hur den tilltalade fått målsäganden att känna. Att målsäganden på grund av den tilltalades agerande känt oro värderas därmed som befogat. Som följd anses hon inte ha varit förmögen att lämna ett fritt samtycke. Därmed positioneras målsäganden som sårbar.

I fallet där målsäganden var familjehemsplacerad hos den tilltalade tycks målsägandens anförda känslor däremot närmast värderas som obefogade. I fallet hade målsäganden uppgett att han kände sig tvingad att tåla den tilltalades sexuella handlingar eftersom han var rädd att behöva flytta från bostaden. Tingsrätten friar den tilltalade från åtalet. Enligt tingsrätten framstår målsägandens uppgift om rädsla som ”märkliga”.¹⁷⁰ Som skäl för sin bedömning anför tingsrätten följande:

I normala fall skulle det faktum att en familjehemsplacerad person känner sig tvingad att tåla handlingar eftersom denne är rädd att behöva flytta kunna vara ett allvarligt utnyttjade. Så kan t.ex. vara fallet om personen är ung och bor tillsammans med syskon som denne är rädd att behöva lämna. I det här fallet var målsäganden 18 år vid tillfället och därmed vuxen. Hans placering hos den tilltalade var frivillig och målsäganden har vid flera tillfällen till socialtjänsten uttryckt en vilja av att flytta från den tilltalade. (...)¹⁷¹

Tingsrätten räknar alltså upp ett par omständigheter som enligt tingsrätten innebär att det skulle vara befogat att känna rädsla (personen är ung och bor tillsammans med sitt syskon som denne är rädd att behöva lämna). Därefter tycks tingsrätten göra en motsatsvistolkning (målsäganden är inte ung och har inte ett syskon som denne är rädd att behöva lämna). Att tingsrätten därmed inte värderar målsägandens rädsla som en befogad känsla medför att tingsrätten bedömer att målsägandens inte varit tvungen att tåla de sexuella handlingarna. Med andra ord bedöms målsägandens deltagande som frivilligt vilket innebär en positionering av målsäganden som autonom.

¹⁷⁰ Svea hovrätts dom 2017-03-03 i mål nr B 4085-16, tingsrättens dom s. 8 f.

¹⁷¹ Ibid., tingsrättens dom s. 8.

Hovrätten däremot dömer den tilltalade för sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning utan att lyfta målsägandens uppgift om rädsla explicit i sin bedömning. Om det beaktas framgår därför inte.¹⁷²

Ett annat fall på samma tema är fallet där den tilltalade var målsägandens ridlärare, arbetsgivare och styvfar. I fallet hade målsäganden uppgett att hon de flesta gångerna gick med på att ha sex med den tilltalade eftersom hon inte ville ”sätta sina småsyskon i en dålig situation”. Om hon inte gick med på att ha sex blev den tilltalade sur vilket gick ut över hennes småsyskon. Enligt målsäganden hade den tilltalade också sagt att ”hon straffade hela familjen om hon inte höll honom på gott humör”.¹⁷³ Jag tolkar målsägandens uppgifter som att hon deltagit eftersom hon var orolig för hur det annars skulle påverka hennes småsyskon. Detta innebär inte enligt tingsrätten att den tilltalade har förmått målsäganden att företa eller tåla sexuella handlingar.¹⁷⁴ Hovrätten däremot dömer den tilltalade för sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning. Det är emellertid inte målsägandens oro för att göra den tilltalade sur och försätta hennes syskon i en dålig situation som leder till denna slutsats. Det lyfts över huvud taget inte i hovrättens bedömning. Jag tolkar det därmed som att det inte tillmäts någon betydelse. I stället framhåller hovrätten att målsägandens möjligheter att tävla på hög nivå skulle försvinna eller i vart fall försämrats om hon inte deltog i de sexuella handlingarna.¹⁷⁵

3.11 Den tilltalades målmedvetenhet

Vid bedömningar av rekvisiten allvarligt missbruka och förmå framhåller domstolarna i ett par fällande domar att den tilltalade på olika sätt har agerat

¹⁷² Ibid. s. 13 ff.

¹⁷³ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2016-12-27 i mål nr B 2541-16, tingsrättens dom s. 21.

¹⁷⁴ Ibid., tingsrättens dom s. 62 f.

¹⁷⁵ Se ibid., s. 5; Hovrätten dömer den tilltalade för 190 tillfällen av sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning men ogillar i en senare dom 74 av dessa tillfällen på grund av preskription, se Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2017-07-05 i mål nr B 873-17.

målmedvetet. I ett fall, som rör relationen elev/lärare, skriver till exempel hovrätten:

Det är tydligt att den tilltalade på *ett målmedvetet sätt skapat* sådana rutiner som gjort de sexuella förbindelserna med målsäganden möjliga samtidigt som *han knutit* henne till sig.¹⁷⁶

I ett annat fall, som också rör relationen mellan en elev och lärare, ges liknande beskrivningar. Tingsrätten framhåller här bland annat att den tilltalade ”*skapat möjlighet* för att de sexuella handlingarna skulle kunna äga rum” och ”*försökt dölja* sin relation med målsäganden” och på olika sätt försvårat insynen för utomstående.¹⁷⁷ Härmed positioneras alltså den tilltalade som aktiv med kontroll över sina handlingar. Detta menar jag kan liknas vid en syn på subjektet som autonomt.

Liknande framställning görs även i till exempel ett fall där den tilltalade var målsägandens narkotikaleverantör. I detta fall anför tingsrätten bland annat följande:

Däriigenom är klarlagt att den tilltalade *medvetet utnyttjat* deras utsatta situationer och beroende av honom respektive beroende av droger och hans möjlighet att förse dem med sådana.¹⁷⁸

3.12 Den tilltalades invändning om kärleksrelation

I flera fall bestrider den tilltalade straffbarhet med en invändning om kärlek. Den tilltalade har till exempel varit ”uppriktigt kär i målsäganden”¹⁷⁹ eller

¹⁷⁶ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2017-02-09 i mål nr B 2039-16 s. 4, mina kursiveringar.

¹⁷⁷ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2021-06-30 i mål nr B 1214-21, tingsrättens dom s. 19 f. och s. 37, mina kursiveringar; Jämför Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2017-02-09 i mål nr B 2039-16 s. 4.

¹⁷⁸ Hovrätten för Nedre Norrlands dom 2018-05-03 i mål nr B 259-18, tingsrättens dom s. 67 f., min kursivering.

¹⁷⁹ Hovrätten för Nedre Norrlands dom 2017-02-01 i mål nr B 703-16, tingsrättens dom s. 10, min kursivering.

uppgett att ”relationen mellan honom och målsäganden varit ömsesidig”¹⁸⁰. Den tilltalade anser sig därför inte allvarligt ha missbrukat en eventuell beroendeställning eller förmått målsäganden att delta i sexuella handlingar. Sådana påståenden leder emellertid inte nödvändigtvis till att domstolen går på den tilltalades linje.

Ett exempel är ett fall som rör relationen elev/gymnasielärare. Den tilltalade, vilket var läraren, hade invänt att det rört sig om en jämställd kärleksrelation mellan honom och målsäganden. Tingsrätten, vars bedömning hovrätten ansluter sig till, tycks inte fästa någon betydelse vid denna invändning. I stället framhåller tingsrätten att den tilltalade även utfört sexuella handlingar med flera målsäganden som också varit elever på samma skola. Enligt tingsrätten talar detta ”för att den tilltalade utnyttjat det maktövertag han haft som lärare för flickorna”.¹⁸¹ Den tilltalades uppgift om att ha varit kär medför alltså inte att domstolarna anser att den tilltalade skulle ha varit oförmögen att utföra fria handlingar. Tvärtom positioneras den tilltalade som autonom och aktiv på det vis att han beskrivs ha utnyttjat sin ställning som lärare.¹⁸² Tingsrätten gör i fallet följande uttalande:

(...) han [den tilltalade] har beskrivit att han och målsäganden haft en jämställd kärleksrelation. Det är visserligen inte uteslutet att en elev kan få en relation till en lärare utan att relationen har något avgörande samband med den beroendeställning som eleven är i. Utrymmet för detta är dock begränsat.¹⁸³

Att beskriva utrymmet som *begränsat* anser jag ger uttryck för en generell utgångspunkt om elever som sårbara i förhållande till sina lärare. Att vara sårbar innebär enligt Fineman att vara beroende av olika sociala relationer. Ett exempel på var dessa relationer återfinns enligt Fineman är just inom

¹⁸⁰ Göta hovrätts dom 2020-11-19 i mål nr B 625-20 s. 5.

¹⁸¹ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2021-06-30 i mål nr B 1214-21, tingsrättens dom s. 17.

¹⁸² Jämför avsnitt 3.11 om den tilltalades målmedvetenhet.

¹⁸³ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2021-06-30 i mål nr B 1214-21, tingsrättens dom s. 17.

utbildning.¹⁸⁴ Detta överensstämmer med domstolens uttalande ovan. Det bör dock uppmärksammas att det enligt domstolen ”inte är uteslutet” att en elev kan få en relation till en lärare utan att relationen har något avgörande samband med den aktuella beroendeställningen. Med andra ord utesluter inte domstolen att en elev i en sådan situation också kan agera autonomt.

Även i fallet där den tilltalade var målsägandens elevassistent och sedermera personliga assistent dömer både tingsrätten och hovrätten den tilltalade för sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning trots en invändning om en kärleksrelation. I detta fall uttalar tingsrätten följande:

Enligt tingsrätten är det uppenbart att även om målsäganden – åtminstone i ett senare skede – har haft känslor för den tilltalade så har det inte varit fråga om någon relation på lika villkor. Målsäganden har ju varit mycket ung, psykiskt skör och *helt oerfaren vad gäller kärleksrelationer* samtidigt som den tilltalade haft viktiga uppdrag [som] lärare, elevassistent och personlig assistent. Den tilltalade *förefaller inte ha reflekterat* över hur hans relativa överläge i dessa avseenden påverkade deras relation.¹⁸⁵

Motsatsvis kan det utläsas att den tilltalade enligt domstolarna *borde ha reflekterat*. Det skulle med andra ord ha varit det rationella att göra. De krav domstolarna indirekt ställer på den tilltalade går alltså i linje med hur ett autonom och rationell individ förväntas agera. Samma krav ställs inte på målsäganden. I stället betonas hennes oerfarenhet av kärleksrelationer och hennes sårbarhet. Detta leder till att hon inte anses ha varit förmögen att fatta ett *fritt* beslut om att delta i relationen med den tilltalade.

3.13 Initiativtagande

Vem som har tagit initiativ till de sexuella handlingarna är en återkommande fråga som lyfts i domstolarnas bedömningar av rekvisitet

¹⁸⁴ Jämför avsnitt 1.6.2 om sårbarhetsteorin.

¹⁸⁵ Hovrätten för Nedre Norrlands dom 2017-02-01 i mål nr B 703-16, tingsrättens dom s. 10, mina kursiveringar; Hovrätten ansluter sig till tingsrättens bedömning, se *ibid.* s. 3 ff.

förmå. Ett exempel är ett fall som rör relationen elev/lärare. I detta fall framhåller tingsrätten, vars bedömning hovrätten ansluter sig till, att det var den tilltalade som tog initiativ till den första händelsen av sexuellt innehåll. Denna händelse omfattades inte av åtalspunkten om sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning, utan av en åtalspunkt om sexuellt ofredande. Det hindrar inte domstolen från att i bedömningen av den förstnämnda åtalspunkten komma till slutsatsen att:

den tilltalade redan vid detta tillfälle *drog nytta* av att målsäganden var en skör elev med behov av hjälp i studierna och därigenom *kunde han utsätta henne* för sexuella närmanden.¹⁸⁶

Härmed beaktas det alltså att den tilltalade vid ett första stadie var initiativtagande. Genom att beskriva att *han kunde utsätta henne* för sexuella närmanden förefaller bedömningen vara att han fortsatt tagit initiativ. Det framgår emellertid inte om även målsäganden vid senare tillfällen har tagit initiativ till sexuella handlingar. Eftersom det inte framgår är min tolkning att det enligt domstolen inte är av avgörande betydelse.

I ett annat fall leder olika bedömningar i tingsrätten och hovrätten om vem som har varit initiativtagande till olika utfall i respektive dom. I fallet var målsäganden familjehemsplacerad hos den tilltalade. Enligt den tilltalade skedde de sexuella handlingarna alltid på målsägandens initiativ. Enligt målsägandens uppgifter var det däremot den tilltalade som tagit initiativ till de sexuella handlingarna. Tingsrätten, som lägger den tilltalades uppgifter till grund för sin bedömning, finner att det inte är bevisat att den tilltalade förmått målsäganden till de sexuella handlingarna.¹⁸⁷ Hovrätten däremot lägger målsägandens uppgifter till grund för sin bedömning. Efter en samlad bedömning finner hovrätten att:

¹⁸⁶ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2021-06-30 i mål nr B 1214-21, tingsrättens dom s. 19, mina kursiveringar.

¹⁸⁷ Svea hovrätts dom 2017-03-03 i mål nr B 4085-16, tingsrättens dom s. 6 f.

de sexuella handlingar som den tilltalade har tagit initiativ till utgör därför ett allvarligt missbruk av den beroendeställning som målsäganden har befunnit sig i till honom.¹⁸⁸

Frågan om vem som har tagit initiativ till de sexuella handlingarna får alltså i tingsrätten en avgörande betydelse. Det tycks även vara av stor betydelse enligt hovrättens bedömning som i den sammantagna bedömningen enligt ovan betonar att det är ”handlingar som den tilltalade har tagit initiativ till”. Av hovrättens bedömning framgår det vidare att det anses ställt utom rimligt tvivel att den tilltalade:

*inte bara har förmått målsäganden att företa och tåla sexuella handlingar utan även varit den drivande personen när de har haft sexuellt umgänge.*¹⁸⁹

Av hovrättens beskrivning av att den tilltalade ”inte bara har förmått målsäganden att företa och tåla sexuella handlingar” framgår att hovrätten anser att den tilltalade har gjort *mer* än att förmå. Enligt min tolkning tycks det därför finnas ett visst utrymme för att rekvisitet förmå skulle kunna tänkas ha varit uppfyllt även vid en annorlunda bedömning av vem som tagit initiativ – eller åtminstone där målsäganden konstaterats också varit drivande vid det sexuella umgänget. Det avgörande tycks enligt min mening alltså inte vara att det är den tilltalade som uteslutande tagit initiativ till de sexuella handlingarna.

En liknelse kan göras vid ett fall där den tilltalade var målsägandens narkotikaleverantör. I fallet var det klarlagt att målsäganden var beroende av narkotikan som den tilltalade tillhandahöll. Hovrätten dömer den tilltalade för sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning och konstaterar att:

¹⁸⁸ Ibid. s. 15, min kursivering.

¹⁸⁹ Ibid., mina kursiveringar.

det finns ingen anledning ifrågasätta målsägandenas uppgifter om varför de haft samlagen och att de haft dem på den tilltalades initiativ *eller* efter påverkan från honom.¹⁹⁰

Även här tillmäts alltså frågan om initiativ betydelse. Det förefaller dock inte vara avgörande eftersom det annars oavsett anses ha skett ”efter påverkan från honom [den tilltalade]”.

I ett annat fall, som rör målsäganden och hennes elevassistent och sedermera personliga assistent, konstateras det utrett att båda parterna tagit initiativ till de sexuella handlingarna. Hovrätten ansluter sig till tingsrättens bedömning och den tilltalade döms för sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning.¹⁹¹ Tingsrätten framhåller bland annat följande i sin bedömning:

Även om det av utredningen framgår att målsäganden *vid vissa tillfällen* själv har tagit initiativ till sexuellt umgänge är det dock klarlagt att det är den tilltalade som *vid övervägande antalet tillfällen har varit pådrivande* för att de sexuella handlingarna skulle bli av. Inte minst *har han tagit initiativet till att den sexuella relationen inleddes* och det när målsäganden var mycket ung och sårbar.¹⁹²

Det faktum att det varit den tilltalade som tagit initiativ till själva relationen tillmäts härmed, i likhet med fallen ovan, betydelse. Det talar enligt min mening för en positionering av den tilltalade som autonom. Detta eftersom den tilltalade beskrivs som aktiv utan att dennes situation sätts in i ett sammanhang. Det innebär i sin tur att initiativtagandet framställs som ett *fritt handlande*. Samtidigt framgår det att även målsäganden tagit initiativ till sexuellt umgänge. Det hindrar emellertid inte att rekvisitet förmå anses uppfyllt. Det talar enligt min mening för en positionering av målsäganden som sårbar. Av tingsrättens bedömning följer nämligen att målsägandens

¹⁹⁰ Hovrätten för Nedre Norrlands dom 2018-05-03 i mål nr B 259-18, tingsrättens dom s. 67.

¹⁹¹ Hovrätten för Nedre Norrlands dom 2017-02-01 i mål nr B 703-16 s. 4 f.

¹⁹² Ibid., tingsrättens dom s. 11 f., mina kursiveringar.

initiativtagande inte ses som *fria* handlingar eftersom de inte bedöms varit uttryck för målsägandens självbestämmanderätt – och således inte målsägandens autonomi. I stället bedöms dessa handlingar vara sammankopplade med rådande maktförhållanden som inte har lämnat målsäganden ett fritt val. Samtidigt bör det uppmärksammas att det i fallet tillmäts betydelse att det är den tilltalade som vid *övervägande tillfällen* varit pådrivande. Om det tvärtom hade varit målsäganden som vid övervägande tillfällen tagit initiativ är det därför enligt min mening inte säkert att bedömningen – eller positioneringen av målsäganden som sårbar – hade varit densamma.

En jämförelse kan göras med fallet där den tilltalade var målsägandens kontaktperson. I fallet hade målsäganden uppgett att det sexuella umgänget stegvis inletts genom närmanden från den tilltalade och att den tilltalade vid flera tillfällen förmått henne till oralsex. Enligt målsäganden kom hon till slut att ”finna sig i situationen eftersom hon trodde att det sexuella umgänget var avgörande för att den tilltalade skulle fortsätta vara hennes vän.” Enligt den tilltalade hade däremot relationen varit ömsesidig och båda parterna varit aktiva och tagit initiativ. Hovrätten lägger den tilltalades uppgifter till grund för sin bedömning. Som motivering framhåller hovrätten bland annat att de i målet åberopade digitala meddelandena ger intrycket av att parterna ”har haft en ömsesidig relation *där båda varit aktiva och tagit initiativ*”.¹⁹³ Enligt hovrätten har målsäganden vid några tillfällen:

*kommenterat parternas sexuella umgänge på ett positivt och lättsamt sätt, vilket starkt talar emot att hon skulle ha varit utsatt för någon form av press från den tilltalades sida.*¹⁹⁴

Hovrätten konstaterar tidigare i fallet att en beroendeställning förelegat mellan målsäganden och den tilltalade.¹⁹⁵ I den delen av bedömningen

¹⁹³ Göta hovrätts dom 2020-11-19 i mål nr B 625-20 s. 5 f., min kursivering.

¹⁹⁴ Ibid. s. 6, min kursivering.

¹⁹⁵ Detta till skillnad från tingsrätten som friar redan på denna grund, se *ibid.*, tingsrättens dom s. 7 f.

betonas målsägandens sårbarhet genom att valet av kontaktperson inte bedöms ha varit ett fritt val i praktiken för målsäganden.¹⁹⁶ Vid beaktandet av att båda parter har tagit initiativ ger hovrättens resonemang enligt min mening däremot uttryck för en positionering av målsäganden som autonom. Att ta initiativ och kommentera något på ett enligt domstolen ”positivt och lättamt sätt” ses här som en *fri* handling. Detta trots att relationen tidigare konstaterats inte ha varit *fri*. Med andra ord hindrar inte positioneringen av målsäganden som sårbar – med en avskuren förmåga att fatta ett fritt beslut om att byta kontaktperson – att målsäganden enligt hovrätten anses förmögen att utföra andra autonoma och fria handlingar inom relationen, såsom att *ta initiativ*.

3.14 Tidigare våldtäkt mot barn

Gemensamt för ett par av domarna är att den tilltalade döms för våldtäkt mot barn avseende samma målsäganden som omfattas av åtalet om sexuellt utnyttjande av beroendeställning. De sexuella handlingarna har enligt gärningsbeskrivningen fortlöpt även efter att målsäganden fyllt 18 år. Det är alltså dessa fortsatta sexuella handlingar från och med att målsäganden har fyllt 18 år som åklagaren har rubricerat som sexuellt utnyttjande av person i beroendeställning.¹⁹⁷

Vilken betydelse respektive dom om våldtäkt mot barn får för domstolarnas bedömningar av sexuellt utnyttjande av beroendeställning varierar. I vissa fall tycks den aktuella domen om våldtäkt mot barn inte tillmätas någon betydelse över huvud taget eftersom den inte nämns vid bedömningen av sexuellt utnyttjande av beroendeställning.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Jag analyserar detta vidare under avsnitt 3.2.

¹⁹⁷ Alternativt våldtäkt eller sexuellt övergrepp om de påstådda handlingarna har begåtts efter 2018 års sexualbrottsreform, se avsnitt 2.2 för en återgivning av brottsrubriceringens ändringar.

¹⁹⁸ I ett par av dessa fall frias den tilltalade från åtalet om sexuellt utnyttjande av beroendeställning, se Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2021-10-12 i mål nr B 815-21 och Svea hovrätts dom 2020-05-05 i mål nr B 2672-20. I andra fall döms den tilltalade för sexuellt utnyttjande av beroendeställning, se Svea hovrätts dom 2015-07-10 i mål nr B 4922-15 och Svea hovrätts dom 2020-05-05 i mål nr B 2672-20, tingsrättens dom.

I ett fall tycks dock domen om våldtäkt mot barn *tala för* att de fortsatta sexuella handlingarna ska bedömas som straffbart sexuellt utnyttjande av beroendeställning. I detta fall framgår det att målsäganden stod i ett sådant förhållande till den tilltalade som avses i 6 kap. 4 § andra stycket brottsbalken. Både tingsrätten och hovrätten dömer den tilltalade för våldtäkt mot barn respektive grov våldtäkt mot barn. Både tingsrätten och hovrätten dömer även den tilltalade för våldtäkt på grund av sexuellt utnyttjande av beroendeställning. I bedömningen framhåller tingsrätten, vars bedömning hovrätten delar, följande:

Den tilltalade har emellertid, alltsedan målsäganden var en liten flicka, genomfört sexuella handlingar med henne och från det att hon var 14—15 år haft regelbundna och tämligen frekvent förekommande samlag (och med samlag jämställda sexuella handlingar) med henne. Den sexuella "relationen" *har normaliserats* och det är inte förrän på senare tid som målsäganden insett att det som förevarit inte varit "normalt" utan tvärtom helt fel och därmed straffbart. När den tilltalade fortsatt denna relation även efter det att målsäganden fyllt 18 år har målsäganden alltjämt gått i (sär-)skolan och varit helt beroende av honom ekonomiskt och socialt. Under sådana förhållanden finner tingsrätten att målsäganden inte kan anses ha deltagit frivilligt i de sexuella handlingarna utan att den tilltalade får anse[s] ha förmått henne att delta i dessa genom att allvarligt missbruka att hon stått i en beroendeställning till honom.¹⁹⁹

De sexuella handlingarna som berör åtalspunkten om sexuellt utnyttjande av beroendeställning sätts här i ett sammanhang där även tiden dessförinnan beaktas. Enligt min mening innebär domstolens bedömning av relationen som *normaliserad* en positionering av målsäganden som sårbar. Detta eftersom det som följt inte förväntas att målsäganden tidigare borde ha insett att relationen inte var "normal". En positionering av målsäganden som autonom hade enligt min mening tvärtom inneburit ett krav om att målsäganden *borde ha insett* att "det som förevarit inte varit "normalt" utan tvärtom helt fel och straffbart". Som följt hade det kunnat ställas ett krav på

¹⁹⁹ Svea hovrätts dom 2021-03-17 i mål nr B 366-21, tingsrättens dom s. 12, min kursivering.

att målsäganden *borde ha* fattat ett rationellt beslut i form av att inte fortsätta kontakterna.

En jämförelse kan göras med ett annat fall där den tilltalade också var målsägandens styvfar och dömdes för våldtäkt mot barn. I fallet friar hovrätten den tilltalade från åtalet om sexuellt utnyttjande av beroendeställning. Enligt hovrätten framgår det inte av målsägandens egna uppgifter att hon ”befunnit sig i en beroendeställning till den tilltalade och att detta skulle ha varit skälet till deras sexuella kontakter”.²⁰⁰ Av målsägandens uppgifter framgår bland annat att hon blev kär i den tilltalade och att det var först i efterhand som hon förstod att han hade manipulerat henne. Den tilltalade hade sagt att det var fler som höll på ”så här” och fått henne att tro att deras relation var normal.²⁰¹ Detta medför dock inte att hovrätten menar, jämfört med fallet ovan, att det skulle varit fråga om en *normalisering* av relationen som leder till att det varit fråga om ett straffbart missbruk.

På samma tema kan tingsrättens bedömning i fallet där den tilltalade var målsägandes styvfar, ridlärare och arbetsgivare framhållas. Även i detta fall dömdes den tilltalade för våldtäkt mot barn. Som tidigare redogjorts för fann tingsrätten att det förelåg en beroendeställning mellan parterna.²⁰² Enligt tingsrätten hade dock den tilltalade inte förmått målsäganden att företa eller delta i de sexuella handlingarna genom att allvarligt missbruka beroendeställningen. I sin bedömning framhåller tingsrätten bland annat följande:

Enligt tingsrättens bedömning är det uppenbart att målsäganden har stått under ett starkt tryck från den tilltalades sida. Den bild som både målsäganden och den tilltalade har förmedlat är dock att det som hände när målsäganden blev myndig var att *det sexuella umgänge som inleddes långt*

²⁰⁰ Svea hovrätts dom 2020-05-05 i mål nr B 2672-20 s. 7.

²⁰¹ Ibid., tingsrättens dom s. 12 ff.

²⁰² Jag tar upp fallet i bland annat analysen av temana ekonomiska mellanhavanden under avsnitt 3.5, relationen styvdotter/styvfar under avsnitt 3.7 och målsägandens rädsla eller oro under avsnitt 3.10.

dessförinnan (se åtalpunkterna 1-2 [om sexuellt utnyttjande av underårig och våldtäkt mot barn]), fortsatte på samma sätt. Det har inte framkommit något i målet som pekar på att den tilltalade i samband med målsägandens 18-årsdag eller i tiden strax därefter börjat utöva påtryckningar mot henne i syfte att få henne att gå med på samlag eller andra sexuella handlingar, utan i stället tycks den sexuella relation som han byggt upp alltsedan hon var 14 år ha fortsatt oförändrad.²⁰³

Här konstaterar tingsrätten att den tilltalade varit aktiv på så vis att det beskrivs varit han som ”byggt upp” den sexuella relationen. Detta går enligt min mening i linje med en syn på subjektet som autonomt med kontroll över sina handlingar. Att det sexuella umgänget ”fortsatt på samma sätt” tycks tala emot att det rört sig om ett straffbart utnyttjande. Detta i motsats till det fall ovan där *normaliseringen* enligt domstolarna talar för att den tilltalade allvarligt missbrukat beroendeställningen.

²⁰³ Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2016-12-27 i mål nr B 2541-16, tingsrättens dom s. 62, mina kursiveringar.

4 Avslutande reflektioner

4.1 Introduktion

I detta kapitel diskuterar jag resultatet i analysen och presenterar mina slutsatser. Jag inleder med att knyta an direkt till uppsatsens andra och tredje fråga.²⁰⁴ Därefter diskuterar jag den analyserade rättstillämpningen i förhållande till statligt ansvarstagande för sårbarhet. Avslutningsvis sammanfattar jag mina slutsatser.

4.2 Vilka omständigheter tillmäter domstolarna betydelse?

Av analysen framgår att en rad olika omständigheter tillmäts varierande betydelse i den granskade rättstillämpningen av sexuellt utnyttjande av beroendeställning.

En del av de identifierade temana hänför sig till yttre omständigheter som finns omnämnda i förarbetena. Med yttre omständigheter menar jag här att de är synliga och mätbara. Det rör sig till exempel om *åldersskillnad*, *examinationsrätt* och *ekonomiska mellanhavanden*. I flera av domstolarnas bedömningar tillmäts förekomsten av dessa omständigheter liknande betydelse, det vill säga att de anses tala för att en beroendeställning har förelegat.

Känslomässiga relationer, målsägandens psykiska ohälsa och *målsägandens rädsla eller oro* är däremot teman som hänför sig till personliga omständigheter. Med personliga omständigheter menar jag här att det handlar om känslor som kanske inte alltid syns utåt eller går att mäta på samma sätt som exempelvis en åldersskillnad. Det tycks finnas en samstämmighet bland domstolarna att målsägandens psykiska ohälsa kan

²⁰⁴ Jämför avsnitt 1.2 där jag presenterar uppsatsens frågor.

vara av betydelse för bedömningen av om en beroendeställning har förelegat.²⁰⁵ Vad däremot gäller *känslomässiga relationer* och *målsägandens rädsla eller oro* tycks dessa omständigheter värderas olika i domstolarnas bedömningar. En samstämmighet tycks dock råda om att en informell känslomässig relation inte anses utgöra en beroendeställning.

I vad mån relationen styvdotter/styvför kan anses utgöra en beroendeställning eller ej tycks vara oklart. Det tycks också variera hur handlingar som tidigare klassats som våldtäkt mot barn ska bedömas när målsäganden sedermera fyllt 18 år. Jag anser att detta tyder på ett behov av ett förtydligat rättsläge.

Vidare visar analysen att frågan om vem som har varit initiativtagande är av betydelse för om rekvisitetet förmå anses uppfyllt. Detta trots att det av förarbetena framkommer att gärningspersonen inte måste ha tagit initiativ till de sexuella handlingarna. Hur stor, eller *vilken*, betydelse initiativtagandet tillmäts är dock enligt min bedömning beroende av om domstolen positionerar målsäganden som sårbar eller autonom. En positionering av målsäganden som autonom innebär att initiativtagandet ses som en fri handling.²⁰⁶ En positionering av målsäganden som sårbar leder däremot till en motsatt syn.²⁰⁷

Huruvida domstolen positionerar målsäganden som sårbar eller autonom tycks vidare vara avgörande för vilken betydelse vissa andra omständigheter tillmäts. Detta blir tydligt vid till exempel temana *frivillig kontakt* och *den tilltalades invändning om kärleksrelation*. Att en del omständigheter över huvud taget beaktas hör också enligt min mening samman med en positionering av målsäganden som sårbar. Ett exempel på detta är *målsägandens psykiska ohälsa*.

²⁰⁵ Jämför NJA 2015 s. 536 14p.

²⁰⁶ Jämför fallet där den tilltalade var målsägandens kontaktperson, Göta hovrätts dom 2020-11-19 i mål nr B 625-20 och avsnitt 3.13 om initiativtagande.

²⁰⁷ Jämför fallet där den tilltalade var målsägandens elevassistent och personliga assistent, Hovrätten för Nedre Norrlands dom 2017-02-01 i mål nr B 703-16 och avsnitt 3.13 om initiativtagande.

4.3 Hur positionerar domstolarna parterna i förhållande till sårbarhet och autonomi?

Av analysen framgår att den tilltalade positioneras genomgående som autonom medan målsäganden ibland positioneras som sårbar, ibland autonom och ibland både sårbar och autonom.

Slutsatsen att den tilltalade genomgående positioneras som autonom drar jag utifrån domstolarnas beskrivningar av den tilltalade som aktiv och målmedveten. Dessutom saknas ett hänsynstagande till den kontext som den tilltalade befann sig i och dennes personliga förhållanden. Därmed framställs den tilltalade som frikopplad från sin omgivning, vilket går i linje med hur det autonoma subjektet normalt uppfattas. Enligt mina teoretiska utgångspunkter är alla människor i grunden sårbara. Det gäller även de tilltalade. Den svenska straffrätten bygger emellertid på idén om ett autonomt ansvarssubjekt. En positionering av den tilltalade som sårbar inom ramen för ansvarsbedömningen skulle således innebära att straffrätts funktion urholkas. Det skulle lämna brottsoffer (än mer) sårbara. Detta är givetvis inte önskvärt. I fråga om påföljdsbedömningar skulle emellertid en positionering av den tilltalade som sårbar enligt min mening potentiellt kunna vara på sin plats.²⁰⁸ På grund av uppsatsens begränsade omfång och fokus på det rättsliga skyddet för målsäganden har dock inte några påföljdsbedömningar granskats inom ramen för denna uppsats.

Vid en positionering av målsäganden som autonom läggs fokus på målsägandens formella handlingsfrihet och valfrihet. I dessa fall konstateras till exempel att målsäganden kunde ha bett om att få byta kontaktperson, kunde ha avslutat behandlingen hos sin kinesolog eller på annat sätt haft ett annat val än att delta i, företa eller tåla de sexuella handlingarna. Det leder till bedömningar om att målsäganden *inte* varit i en beroendeställning eller

²⁰⁸ Angående sårbarhet i förhållande till påföljdsbedömningar, jämför Andersson (2017) s. 555 med hänvisning till Bennet och Radovic (2015).

åtminstone inte blivit förmådd av den tilltalade att delta i de sexuella handlingarna.

Vid en positionering av målsäganden som sårbar sätts målsägandens formella handlingsfrihet i stället i ett vidare sammanhang. Hänsyn tas bland annat till målsägandens personliga förhållanden och eventuella känslomässiga utsatthet. Ett användande av en sådan utgångspunkt innebär enligt min mening en förbättrad möjlighet för människor att få rättsligt skydd. Detta eftersom jag liksom Fineman anser att den sårbara subjektmodellen bättre motsvarar den mänskliga upplevelsen än vad den autonoma subjektmodellen gör.

Enligt mina teoretiska utgångspunkter innebär en syn på subjektet som i grunden sårbart att makt och privilegier bör beaktas. Dessa kan höra samman med strukturella faktorer. Det innebär att det finns utrymme att beakta strukturella ojämlika maktförhållanden som till exempel rör kön, klass och etnicitet. Detta görs emellertid inte i någon av domstolarnas bedömningar. I sammanhanget kan det uppmärksammas att de tilltalade i samtliga granskade domar är män. Med ett enstaka undantag är samtliga målsäganden kvinnor. Detta talar enligt min mening för att en reflektion om vilken påverkan en patriarkal könsordning kan ha haft för parternas relation skulle ha kunnat vara på sin plats.

4.4 En ansvarstagande stat?

Fineman argumenterar inom ramen för sårbarhetsteorin för att staten ska vara mottaglig och ansvarig för människors sårbarhet. I enlighet med mina teoretiska utgångspunkter är den svenska rättstillämpningen en institutionell praktik som är av betydelse för människors sårbarhet. Enligt analysen innehåller flera av domstolarnas bedömningar en positionering av målsäganden som i grunden sårbar. Dessa bedömningar anser jag innebär en typ av statligt ansvarstagande för sårbarheten.

Det kan vidare uppmärksammas *vilka* typer av relationer som inom rättstillämpningen klassificeras som beroendeställningar. Av analysen framgår att gemensamt för flera av relationerna att de är av formell karaktär i den meningen att relationen har en koppling till att den tilltalade har utövat sitt yrke, ett kommunalt uppdrag eller dylikt. Till exempel bedöms relationerna mellan målsäganden och dennes lärare, arbetsgivare, kontaktperson respektive personliga assistent och elevassistent utgöra beroendeställningar. Det rör sig alltså om relationer som staten är aktiv vid konstruerandet av. Detta eftersom det är på grund av statlig och kommunal organisering som skolan är strukturerad på det vis den är, systemet för kontaktpersoner och elevassistenter ser ut som det gör och så vidare. Genom att klassificera dessa relationer som beroendeställningar anser jag att staten erkänner och tar ansvar för det beroendeskop som Fineman framhåller följer av statligt konstruerade sociala relationer.

Enligt förarbetena måste dock inte en beroendeställning vara av formellt slag. Det finns utrymme att även betrakta informella relationer som beroendeställningar. Detta görs i ett par av domarna. Till exempel bedöms relationen mellan målsäganden och hennes narkotikaleverantör utgöra en beroendeställning (vilket också är ett exempel som nämns i förarbetena). I flera fall anses dock inte informella relationer utgöra beroendeställningar. I dessa har målsäganden bland annat fått kontakt med den tilltalade på snapchat, uppgett att den tilltalade varit en ”pappafigur” eller sett den tilltalade ”som sin bror”. Förutsatt att ingen annan straffrättslig bestämmelse är tillämplig blir följden att gärningarna inom dessa relationer anses stå utanför straffrättslig (och därmed statlig) inblandning. Härmed går det lite tillspetsat att skönja en gränsdragning mellan vilka relationer som anses vara av privat och offentlig angelägenhet. Med det sagt menar jag inte att värdera domstolarnas bedömningar av relationerna som varken ”felaktiga” eller ”riktiga” tolkningar av gällande rätt utifrån hur det är utformat i dag. Min poäng är enbart att uppmärksamma att det här tycks finnas en gräns vad gäller statlig inblandning. Sådana gränser bör enligt min mening inte tas för givna. Detta eftersom de är beroende av samhällsliga värderingar om vad

som anses vara privata och offentliga angelägenheter, vilket är värderingar som kan förändras över tid – något som Fineman också pekar på. För att återkoppla till uppsatsens inledning utgör inom svensk straffrätt det faktum att våldtäkt inom äktenskapet inte blev kriminaliserat förrän på 60-talet ett exempel på detta.

4.5 Sammanfattande slutsatser

Syftet med uppsatsen är att undersöka sårbarhet och autonomi i förhållande till den svenska straffrätten med hjälp av en studie av domar om sexuellt utnyttjande av beroendeställning. Genom en rättsvetenskaplig textanalys och med hjälp av Fineman's sårbarhetsteori har jag funnit att domstolarna i vissa fall positionerar målsäganden som sårbar, i andra fall som autonom eller både sårbar och autonom. Den tilltalade positioneras genomgående som autonom. Domstolarnas positionering av målsäganden som sårbar eller autonom avgör vilken betydelse olika omständigheter tillmäts.

Bestämmelserna om sexuellt utnyttjande av beroendeställning syftar till att skydda en individ inom en relation som inte kan anses delta frivilligt i sexuella handlingar. Vilken syn på individens handlingsfrihet och frivillighet det är som kommer till uttryck i domstolarnas bedömningar blir därför avgörande frågor. Jag menar att svaren beror på om domstolen positionerar målsäganden som autonom och beaktar dennes *formella* handlingsfrihet oberoende sitt sammanhang och maktstrukturer – eller om domstolen omvänt genom en sårbar positionering av målsäganden tar hänsyn till omkringliggande omständigheter och ser till målsägandens *faktiska* handlingsfrihet. Det senare innebär enligt min mening en bättre möjlighet till rättsligt skydd. Min slutsats är följaktligen att domstolarnas människosyn i dessa delar avgör vilket genomslag bestämmelserna om sexuellt utnyttjande av beroendeställning får i praktiken.

Avslutningsvis vill jag betona att ett sårbarhetsperspektiv inte nödvändigtvis innebär att målsäganden ska ses som ett offer som anses ha varit oförmögen

att lämna ett fritt samtycke. Ett sårbarhetsperspektiv hindrar inte målsäganden från att också vara autonom.²⁰⁹ Ett sådant perspektiv innebär dock en mer nyanserad bild av subjektet och dennes reella möjligheter till fria val och handlingar. Det innebär i sin tur en reell möjlighet till rättsligt skydd där brottsoffer inte skuldbeläggs. En oreflekterad utgångspunkt i autonomi hos målsäganden anser jag däremot riskerar att lämna brottsoffer än mer sårbara. Det riskerar också att bidra till en institutionalisering av sårbarheten i den svenska straffrättsprocessen.

²⁰⁹ Jämför Andersson (2017).

Käll- och litteraturförteckning

KÄLLOR

Offentligt tryck

Nytt juridiskt arkiv, avd. II

NJA II 1962 Brottsbalken.

Propositioner

Prop. 1962:10 Del B Förslag till brottsbalk.

Prop. 1983/84:105 om ändring i brottsbalken m.m. (sexualbrotten).

Prop. 1991/92:35 Sexuella övergrepp mot barn, m.m.

Prop. 2004/05:45 En ny sexualbrottslagstiftning.

Prop. 2012/13:111 En skärpt sexualbrottslagstiftning.

Prop. 2017/18:177 En ny sexualbrottslagstiftning byggd på frivillighet.

Utredningsbetänkanden

SOU 1953:14 Förslag till brottsbalk.

SOU 2001:14 Sexualbrotten – Ett ökat skydd för den sexuella integriteten och angränsande frågor.

SOU 2010:71 Sexualbrottslagstiftningen – utvärderingen och reformförslag.

LITTERATUR

Ahmed, Sara (2004), *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh University Press, Edinburgh.

Andersson, Ulrika (2004), *Hans (ord) eller hennes?: en könsteoretisk analys av straffrättsligt skydd mot sexuella övergrepp*. Bokbox, Lund.

Andersson, Ulrika (2011), "Våld mot kvinnor och straffrätt" i: Svensson, Eva-Maria (red.), *På vei: kjønn og rett i Norden*. Makadam, Göteborg, s. 419–434.

Andersson, Ulrika (2013), "En för alla – alla för en? Individualisering och kontextualisering i hovrätternas prövning av ungdomars grupprelaterade gärningar" i: Nordlöf, Kerstin (red.), *Argumentation i nordisk straffrätt*. Norstedts Juridik, Stockholm, s. 215–234.

Andersson, Ulrika (2017), *Harmed selves harming others: Vulnerable subjects in criminal legal proceedings*. Tidskrift utgiven av Juridiska Föreningen i Finland, (2–4), s. 553–561.

Andersson, Ulrika (2021), "The body and the deed. Places of rape in Swedish court narratives". *Gender and Women's Studies*, 4(1):2.

Andersson, Ulrika och Edgren, Monika (2018), "Vulnerability, Agency and the Ambivalence of Place in Narratives of Rape in Three High-Profile Swedish Cases. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 26:3.

Andersson, Ulrika och Wegerstad, Linnea (2016), "Sexualbrott – kriminaliserad sexualitet eller sexualiserad kriminalitet?". *Juridisk Tidskrift vid Stockholms universitet*, 2016-17(1), s. 3–18.

Asp, Petter, Brottsbalk (1962:700) 6 kap. 1 §, Lexino (JUNO) (besökt 2021-04-13).

Asp, Petter (2010), *Sex och samtycke*. Iustus, Uppsala.

Asp, Petter och Ulväng, Magnus (2013), *Kriminalrättens grunder*. Andra omarbetade upplagan, Iustus, Uppsala.

Bennet, Tova och Radovic Susanna (2015), "On the abolition and re-introduction of legal insanity in Sweden" i: Moratti, Sofia och Patterson, Dan (red.), *Law and Neuroscience: Revising the Insanity Standard*. Hart, Oxford.

Bexar, Mikaela, Brottsbalk (1962:700) 6 kap. 1 §, Karnov (JUNO) (besökt 2021-04-13).

Burman, Monica (2011), "Provokation – förnuft eller känsla?" i: Andersson, Ulrika, Wong, Christoffer och Örnemark, Helén Hansen (red.), *Festskrift till Per Ole Träskman*. Norstedts Juridik, Stockholm, s. 102–113.

Bäcklund, Agneta, Johansson, Stefan, Trost, Hedvig, Träskman, Per Ole, Wennberg, Suzanne och Wersäll, Fredrik, Brottsbalken (1 december, Version 19, JUNO), kommentaren till 6 kap. 1 §.

Fineman, Martha Albertson (2004), *The Autonomy Myth. A Theory of dependency*. New Press, New York.

Fineman, Martha Albertson (2008), "The Vulnerable Subject. Anchoring Equality in the Human Condition". *Yale Journal of Law and Feminism*, 20(1), s. 1–23.

Fineman, Martha Albertson (2010), "The Vulnerable Subject and the Responsive State". *Emory Law Journal*, 60(2), s. 251–275.

Fineman, Martha Albertson (2017), "Vulnerability and Inevitable Inequality". *Oslo Law Review*, 4, s. 133–149. Tillgänglig på <<https://ssrn.com/abstract=3087441>> (hämtad 2021-04-15).

Fineman, Martha Albertson (2019), "Vulnerability and Social Justice". *Valparaiso University Law Review*, 53(2), s. 341–369.

Fineman, Martha Albertson (2020), "Reasoning from the Body: Universal Vulnerability and Social Justice" i: Dietz, Chris, Travis, Mitchell och Thomson, Michael (red.), *A Jurisprudence of the Body*. Palgrave Macmillan, London. s. 17–34.

Fineman, Martha Albertson (2021), "Populations, Pandemics and Politics". *International Journal of Discrimination and the Law*, 21(3), s. 184–190.

Fineman, Martha Albertson och Grear, Anna (2013), *Vulnerability. Reflections on a new ethical foundation for law and politics*. Ashgate, Farnham.

Grear, Anna (2010), *Redirecting human rights. Facing the Challenge of Corporate Legal Humanity*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.

Gunnarsson, Åsa och Svensson, Eva-Maria (2009), *Genusrättsvetenskap*. Första upplagan, Studentlitteratur, Lund.

Gunnarsson, Åsa, Svensson, Eva-Maria, Käll, Janice och Svedberg, Wanna (2018), *Genusrättsvetenskap*. Andra upplagan, Studentlitteratur, Lund.

Hjertstedt, Mattias (2019), "Beskrivningar av rättsdogmatisk metod: Om innehållet i metodavsnitt vid användningen av ett rättsdogmatiskt tillvägagångssätt" i: Mannelqvist, Ruth, Ingmansson, Staffan och Ulander-Wänman, Carin (red.), *Festskrift till Örjan Edström*, Juridiska institutionen Umeå universitet, Umeå, s. 165–174.

International Journal of Discrimination and the Law (2021), 21(3).

Jareborg, Nils (1988), "Determinism and Criminal Responsibility". *Essays in Criminal Law*, Iustus, Uppsala.

Jareborg, Nils (2001), *Allmän kriminalrätt*. Iustus, Uppsala.

Jareborg, Nils, Friberg, Sandra, Asp, Petter och Ulväng, Magnus (2015), *Brotten mot person och förmögenhetsbrotten*. Andra upplagan, Iustus, Uppsala.

Kleineman, Jan (2018), "Rättsdogmatisk metod" i: Nääv, Maria och Zamboni, Mauro, *Juridisk metodlära*. Andra upplagan, Studentlitteratur, Lund, s. 21–46.

Lacey, Nicola (1998), *Unspeakable Subjects. Feminist essays in legal and social theory*. Hart, Oxford.

Lacey, Nicola (2004), "Feminist Legal Theory and the Rights of Women" i: Knop, Karen (red.), *Gender and Human Rights*. University Press, Oxford.

Lernestedt, Claes (2010), *Dit och tillbaka igen. Om individ och struktur i straffrätten*. Iustus, Uppsala.

Naffine, Ngaire (2002), "Can Women be Legal Persons?" i: James, Susan och Palmer, Stephanie (red.), *Visible Women. Essays on Feminist Legal Theory and Political Philosophy*. Hart, Oxford.

Naffine, Ngaire och Owens, Rosemary (1997), *Sexing the subject of law*. LBC Information Services, North Ryde N.S.W.

Niemi, Johanna (2010), "What we talk about when we talk about buying sex". *Violence against Women*, 16(2), s. 159–172.

Nousiainen, Kevät och Niemi-Kiesiläinen, Johanna (2001), "Introductory Remarks on Nordic Law and Gender Identities", i: Nousiainen, Kevät, Gunnarsson, Åsa, Lundström, Karin och Niemi-Kiesiläinen, Johanna (red.), *Responsible Selves. Women in the Nordic legal Culture*, Ashgate/Darhmouth, Aldershot, s. 18–21.

Nussbaum, Martha Craven (2004), *Hiding from Humanity: Disgust, Shame, and the Law*. Princeton University Press, Princeton.

Peczenik, Aleksander (1995), *Vad är rätt?: om demokrati, rättssäkerhet, etik och juridisk argumentation*. Fritze, Stockholm.

Sandgren, Claes (2018), *Rättsvetenskap för uppsatsförfattare: Ämne, material, metod och argumentation*. Fjärde upplagan, Norstedts Juridik, Stockholm.

Svensson, Eva-Maria (2014), "De lege interpretata: om behovet av metodologisk reflektion". *Juridisk Publikation (JP)*. Jubileumsnummer, s. 211–226.

Wegerstad, Linnea (2015), *Skyddsvärda intressen & straffvärda kränkningar. Om sexualbrotten i det straffrättsliga systemet med utgångspunkt i brottet sexuellt ofredande*. Media-Tryck, Lund University, Lund.

Widén, Pär (2019), "Kvalitativ textanalys" i: Fejes, Andreas och Thornberg, Robert (red.), *Handbok i kvalitativ analys*. Tredje upplagan, Liber, Stockholm, s. 193–210.

Rättsfallsförteckning

Rättsfall från Högsta domstolen

NJA 1988 s. 279.

NJA 2009 s. 447 I och II.

NJA 2010 s. 671.

NJA 2015 s. 536.

NJA 2017 s. 316 I och II.

Rättsfall från hovrätterna

Göta hovrätts dom 2015-12-11 i mål nr B 1061-15.

Göta hovrätts dom 2018-12-21 i mål nr B 3601-17.

Göta hovrätts dom 2020-11-19 i mål nr B 625-20.

Göta hovrätts dom 2021-11-19 i mål nr B 2906-21.

Hovrätten för Nedre Norrlands dom 2015-12-23 i mål nr B 1273-15.

Hovrätten för Nedre Norrlands dom 2017-02-01 i mål nr B 703-16.

Hovrätten för Nedre Norrlands dom 2018-05-03 i mål nr B 259-18.

Hovrätten för Västra Sveriges dom 2017-09-13 i mål nr B 2484-17.

Hovrätten för Västra Sveriges dom 2021-06-18 i mål nr B 2622-21.

Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2015-12-23 i mål B 2792-15.

Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2016-12-27 i mål nr B 2541-16.

Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2017-02-09 i mål nr B 2039-16.

Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2017-07-05 i mål nr B 873-17.

Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2021-06-30 i mål nr B 1214-21.

Hovrätten över Skåne och Blekinges dom 2021-10-12 i mål nr B 815-21.

Svea hovrätts dom 2015-07-10 i mål nr B 4922-15.

Svea hovrätts dom 2017-03-03 i mål nr B 4085-16.

Svea hovrätts dom 2018-05-18 i mål nr B 3653-17.

Svea hovrätts dom 2020-05-05 i mål nr B 2672-20.

Svea hovrätts dom 2021-03-17 i mål nr B 366-21.

Svea hovrätts dom 2021-11-23 i mål nr B 5232-21.